

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Вікова та педагогічна психологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 5. Психічні особливості шкільного віку

\

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (від
15.08.2023р. №8)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології Харківського національного
університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент
Греса Н.В.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Мацегора Я. В.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції

1. Психологічні особливості розвитку молодшого школяра
2. Психологічні особливості розвитку підлітковому віці (11-15 років)
3. Психологічні особливості розвитку в період ранньої юності (15-17/18 років).

Рекомендована література:

Основна

1. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія : навч. Посібник Київ : Центр учб.літ., 2018. 111 с. (<http://194.44.152.155/elib/local/r1.pdf>) (<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=efdf612e9f0af4fed8874aad426ba27b>)
2. Заброцький М.М. Вікова психологія: навч. посібник. Міжрегіональна академія управління персоналом. К.,1998. 92 с. (http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/886/3abroc'kij.pdf)
3. Кацавець Р.С. Вікова психологія: навч.посібник К.: Алерта, 2019. 112с. (<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=be5203f4b34bd335a58fdc62ad20d02d>) (https://dakor.kiev.ua/wp-content/uploads/kacavec_vikova_psihologiya_zmist.pdf)
4. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. Посібник Київ : Центр учб. літ., 2016. 125 с. (<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=be5203f4b34bd335a58fdc62ad20d02d>)
5. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : навч. Посібник К. : Академвидав, 2009. 360 с. (<https://academia-pc.com.ua/product/26>) (<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=e4fe3dcbbbc0e8bf2de1f72463c2e4fa>)
6. Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В. Вікова психологія : навч. посібник. – Київ: Центр учб. літ., 2018. 375с. (<https://ksp.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/68/2021/05/%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F-3.pdf>)
7. Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. та ін. Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник. К.: Каравела, 2008. 400 с. (<http://194.44.152.155/elib/local/sk743646.pdf>)

Додаткова

8. Александров Ю.В. Психологія розвитку: навч. посіб. Х.: ФОП Панов А.М., 2015. 336 с. (<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=31b416eb0862e331c11ed0ce941e613d>)
2. Гуцало Е.У Психологія вікового розвитку особистості. Курс лекцій Кіровоград: ТОВ „Імекс ЛДТ”, 2010. 216 с.

(https://wiki.cuspu.edu.ua/index.php/%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%93%D1%83%D1%86%D0%B0%D0%BB%D0%BE_%D0%95.%D0%A3.)

9.Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія (програмні основи, змістовні модулі, інформаційне забезпечення) : Навчально-методичний посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. 330с.

(<https://nenc.gov.ua/education/wp-content/uploads/2017/05/%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D1%96-%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F.pdf>)м

Інформаційні ресурси в Інтернеті

10.Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>

11.Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>

12.Пошукова система Google books <https://books.google.com/>

13.Пошукова система WorldWideScience.org <https://worldwidescience.org/>

14.Електронна бібліотека Наукова періодика України <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/>

Текст лекції

Анатомо-фізіологічні особливості розвитку молодшого школяра. Початок молодшого шкільного віку (6 років) – період відносно спокійного і рівномірного фізичного розвитку (мікрофаза статевого дозрівання, яка триває до пубертатного стрибка (у дівчат – до 9-10 років, у хлопчиків – до 11-12 років). У дітей спостерігаються значні варіації у характері і темпах зміни розмірів і пропорцій тіла. Спостерігається зменшення підшкірного жирового прошарку (особливо у хлопчиків), м'язи збільшуються по довжині, ширині і товщині.

Кісткова система перебуває у стадії формування: переважають хрящові тканини, що є передумовою подальшого успішного фізичного розвитку, зокрема – гнучкості тіла. Окостеніння зап'ястка руки відстає від загального процесу зміцнення кісткової тканини. Продовжується дозрівання скелету (подовження кісток в повздовжному і поперечному розмірах). Центр тяжіння тіла поступово зміщується в область тазу. Відбувається втрата молочних зубів і поступова заміна їх постійними. Змінюється співвідношення між збудженням і гальмуванням на користь останнього, хоча збудження продовжує переважати (діти є імпульсивними, відзначаються високим рівнем рухового неспокою). Продовжується розвиток мозку: до 8 років мозок

дитини складає 90% від розміру мозку дорослої людини. Невеликий стрибок відбувається у збільшенні переднього мозку, більш ефективним стає функціонування лобних долей кори головного мозку. Лобні доли збільшуються у розмірах за рахунок безперервної диференціації нервових волокон. Більш явною стає латералізація півкуль головного мозку. Дозріває мозолисте тіло – зв'язуюча ланка між півкулями (у структурному і функціональному відношеннях). Починаючи із 7 років набуває все більшої сили гальмівний контроль кори головного мозку над інстинктивними і емоційними реакціями. Анатомо-фізіологічні особливості розвитку молодшого школяра створюють передумови формування готовності до навчання.

Проблема адаптації дитини до шкільного навчання. При вступі до школи умови життя дитини змінюються. З перших днів в ролі учня дитина зустрічається із численими труднощами, які має подолати: це освоєння нового шкільного простору, вироблення нового режиму дня, входження у новий, нерідко перший, колектив однолітків (шкільний клас), прийняття безлічі обмежень і установок, що регламентують поведінку, встановлення взаємовідносин з вчителем, побудова нової системи відносин в домашній, сімейній ситуації.

Разом з тим школяр отримує і нові права: право на шанобливе ставлення дорослих до своїх навчальних занять, на робоче місце, навчальні принадлежности.

Період освоєння (адаптації), прийняття навчальної ситуації при сприятливих умовах триває близько 2 місяців (всю першу чверть, а іноді і весь перший рік).

Адаптація – процес активного пристосування до нових умов. Результат адаптації – адаптованість, яка представляє собою систему якостей особистості, умінь та навичок, що забезпечують успішність життєдіяльності.

Існує три рівні адаптації дітей до школи:

- високий рівень, ознаками якого є позитивне ставлення до школи, адекватне сприймання вимог; повне оволодіння програмовим матеріалом; учень займає у класі значуще стабільне статусне положення;
- середній рівень, що визначається позитивним ставленням до школи; учень зосереджується тільки тоді, коли зайнятий чимось цікавим; навчальні завдання виконуються, але при контролі дорослих; дитина товаришує із багатьма однокласниками;
- низький рівень, характерними ознаками якого є негативне або індіферентне ставлення до школи; в емоційній сфері школяра домінує пригнічений настрій; матеріал засвоюється фрагментарно, необхідний постійний контроль зі сторони дорослих; близьких друзів дитина не має.

Основні **труднощі адаптації** дітей до шкільного життя виявляються (зазвичай 4 – 7 тижнів) у таких сферах:

- 1) засвоєння правил режиму: обов'язків школяра, своєчасність приходу на заняття, дотримання розпорядку дня, виконання домашнього завдання;

- 2) засвоєння правил взаємодії із однолітками: недостатньо розвинені навички спілкування і здатності взаємодіяти із іншими дітьми;
- 3) засвоєння правил взаємодії із учителем (дорослим): неадекватне сприймання ситуації уроку, нерозуміння істинного сенсу роботи вчителя, його професійної ролі (порівняно із вихователем дошкільного закладу);
- 4) засвоєння правил взаємодії дітей із батьками: необхідність «особистісного» простору у сім'ї, стосунки із братами і сестрами, стиль поведінки та ставлення батьків до дитини-першокласника;
- 5) специфічне ставлення дитини до самої себе, до своїх здібностей, до своєї діяльності, її результатів: неадекватно висока самооцінка викликає неправильну реакцію на зауваження вчителя.

Причини дезадаптації:

- фізична ослабленість, емоційні розлади через перенасичення першими враженнями від шкільного життя, що знижує працездатність;
- недостатність інтелектуального розвитку (неуважність, обмеженість ерудиції, недостатній мовленнєвий розвиток);
- недостатність уваги дорослих, педагогічна занедбаність;
- ігнорування індивідуально-типологічних властивостей особистості: особливостей функціональної асиметрії мозку (ліворукість, амбидекстрія), невірноваженість нервової системи, акцентуацій характеру тощо;
- несформованість навчальної мотивації, байдужість, низький рівень розвитку пізнавальних інтересів;
- Невміння взаємодіяти з однолітками, конфліктність.

Для успішної корекції проблеми початкової шкільної дезадаптації необхідно зважати на її симптоматику. Найяскравішою ознакою є хронічне небажання дитини ходити до школи, негативне ставлення до уроків й інших атрибутів шкільного навчання. Супутніми емоційними симптомами також є пригнічений настрій, невірноваженість, дратівливість, підвищення тривожності, а поведінковими – часті порушення дисципліни, агресія, конфліктність або, навпаки, байдужість, усамітнення дитини від вчителя та однокласників. Визначення причин початкової шкільної дезадаптації зумовлює підбір засобів її усунення.

Криза 7 років

Проблема вікової специфіки розвитку дитини у кризовий період 7 років на основі аналізу наукової спадщини П.П.Блонського конкретизована Л.С.Виготським, який характеризує поведінку дітей цього віку як неприродну, манірну, дивну, немотивовану.

Л.С.Виготський наголошував, що ці ознаки зумовлені втратою дитячої безпосередності, мимовільності поведінки, яка формується як результат диференціації внутрішнього і зовнішнього життя: втрата дитячої безпосередності означає привнесення у вчинки дитини інтелектуального моменту, який вклинюється між переживанням і безпосереднім вчинком.

Аналізуючи проблему кризи 7 років, Л.С.Виготський означив також і проблему важковиховуваності дітей у кризовому періоді розвитку, що пов'язана із падінням успішності, послабленням інтересу до шкільних занять, загальним зниженням працездатності, конфліктами із оточенням, хворобливими переживаннями, внутрішніми конфліктами.

«Втрата безпосередності» як важливе явище вікового розвитку, за Л.С.Виготським, є лише однією із багатьох змін, що відбуваються в цьому віці: «...негативний зміст розвитку у переламних періодах – лише зворотна, або тіньова сторона позитивних змін особистості, що складає головний і основний зміст будь-якого кризового періоду».

Позитивний симптомокомплекс кризи 7 років Л.С.Виготський пов'язував із такими проявами психічної реальності дитини:

- довільність поведінки, що спричиняється появою позаситуаційної поведінки, звільненням від влади емоцій;
- виникнення осмисленого орієнтування у власних переживаннях, рефлексія внутрішнього життя.

«Такі новоутворення, як самолюбство, самооцінка залишаються, а симптоми кризи (манірність, кривляння) швидкоминучі...завдяки тому, що виникає диференціація внутрішнього і зовнішнього, що вперше виникає смислове переживання...», – наголошує Л.С.Виготський.

Л.І. Божович негативні ознаки поведінки дитини у період переживання кризи пов'язує із насильним пригніченням нових особистісних потреб соціальними вимогами. Для кризи 7 років, вважає Л.І. Божович, характерна депривація двох проблем – у знаннях і соціальних відносинах, що виявляються у становленні внутрішньої позиції школяра.

За визначенням Л.І. Божович, криза молодшого шкільного віку (криза 7 років) – це криза народження соціального «Я»: дитина приходить до усвідомлення свого місця у світі соціальних стосунків, вона відкриває для себе значення нової соціальної позиції – позиції школяра. Це докорінним чином змінює самосвідомість дитини, призводить до переоцінки цінностей, найбільш значущим тепер є все, що стосується учбової діяльності.

За О.М.Леонтьєвим, основна суперечність кризи 7 років полягає у невідповідності між старим способом життя і новими можливостями дитини, які вже випередили його. О.М.Леонтьєв наголошував, що на кризовому етапі 6-7 років відбувається «психологічна дискредитація» мотивів попередньої ігрової діяльності, виникають мотиви нової форми діяльності – навчання – як основної тепер лінії психічного розвитку.

Узагальнюючи наукові дослідження проблеми кризи 7 років, В.М.Поліщук у структурі симптомокомплексу кризи 7 років вирізняє такі ознаки:

1) Позитивний симптомокомплекс:

- домагання ролі дорослого, усвідомлення ролі школяра, прагнення до самостійності;
- переживання власних успіхів та невдач, почуття гордості за власні досягнення, почуття обов'язку;

- уміння співпереживати,
- вияви дитячої безпосередності: пустотливість, примхливість, кривляння, ябедництво, манірність.
- уміння співпрацювати з дорослим як основний чинник соціалізації дітей.

2) Негативний симптомокомплекс:

- блок «пасивного самоствердження» у системі соціальних відносин, що характеризується наявністю безпосереднього опору впливам оточення шляхом вибору обмеженої кількості захисних позицій (впертість як непослух, негативізм);
- блок «активного самоствердження» у системі соціальних відносин, що визначається прагненням до вибору необмеженої кількості позицій, які можуть принести максимальний результат для задоволення власних потреб (дратівливість, хвалькуватість, хитрощі);
- «проміжний» блок – невміння (або небажання) зосередитись на процесі діяльності, предметах і явищах навколишньої дійсності (лінощі, недбалість).

В цілому можна говорити про три напрямки розвитку дитини даного періоду: формування довільних дій, оволодіння засобами і еталонами пізнавальної діяльності та перехід від егоцентризму до децентрації.

Новоутворення кризи 7 років:

- виникнення особистої свідомості – самосвідомості;
- виникнення конкретної самооцінки;
- внутрішня позиція школяра;
- переживання соціальної компетентності і потреба в ній;
- узагальнення переживань, інтелектуалізація афекта;
- потреба в новій життєвій позиції;
- простір внутрішнього світу (уява, рефлексія тощо);
- диференціація Я-реального і Я-ідеального;
- новий рівень довільності поведінки (поява позаситуативної поведінки, втрата безпосередності в поведінці, звільнення від влади емоцій);
- перехід від емоцій до почуттів (виникнення в сфері емоцій особливого класу вищих соціальних емоцій – почуттів).

Соціальна ситуація розвитку молодшого школяра. Специфіка соціальної ситуації розвитку молодшого школяра зумовлюється переходом до нового соціального статусу – *школяра*. Вступ дитини до школи змінює її статус та взаємини в соціумі, тому забезпечує конструктивне подолання нею кризи 6 (7) років. Однак раптовий перехід дитини до статусу школяра є складним:

- оскільки результати навчання дитини є значимими для суспільства, то успіхи та невдачі дітей у навчанні перебувають під постійним контролем учителя, батьків, вихователя групи продовженого дня,
- перехід дітей на положення школярів зобов'язує їх вчасно вставати, приходити до школи, дотримуватись правил шкільного життя незалежно від того, хочеться чи не хочеться це робити, виконувати обов'язкові завдання, переборювати труднощі в роботі,

на перший план в організації поведінки молодших школярів виступають вимоги школи, вчителя, які поширюються значною мірою і на позашкільний час, наприклад, виконанням дітьми домашніх завдань,

- має місце переважання шкільних обов'язків дитини над її правами.

Діти по-різному реагують на початок шкільного навчання, тому успішність їх пристосування до нового соціального статусу суттєво залежить від діяльності вчителя початкової школи та підтримуючого ставлення батьків. За сприятливих умов початку навчання дитини в школі в її психіці формується перше психічне новоутворення віку – *внутрішня позиція школяра*, що є показником успішної адаптації до умов шкільного навчання.

Внутрішня позиція школяра – сформоване загальне позитивне ставлення дитини шестирічного віку до шкільного навчання, її готовність до виконання вимог вчителя, визнання його авторитету.

Вступ дитини до школи викликає нове ставлення до неї близьких людей, визнання її нових прав та обов'язків. Найбільш важливим є усвідомлення шестирічкою себе в новому статусі – школяра, що викликає перебудову ставлень дитини до всіх сторін життя. Однак, внутрішня позиція школяра не формується автоматично впродовж перших місяців навчання шестирічки в школі, а є продуктом злагодженої роботи батьків, вчителя та регульованої активності самої дитини. Покрокове формування у дитини внутрішньої позиції школяра передбачає вплив батьків та вчителя:

- робота батьків по формуванню позитивного ставлення дитини до школи
- демонстрація вчителем позитивного, доброзичливого ставлення до учнів
- ознайомлення з правилами поведінки в школі, навчальними правами і обов'язками
- методично грамотна організація вчителем навчання шестирічок
- здійснення вчителем індивідуального підходу до учнів
- стимулювання батьками навчання дитини.

Згідно із концепцією Е. Еріксона, у молодшому шкільному віці відбувається залучення дитини до трудового життя суспільства, виробляється працьовитість і смак до роботи.

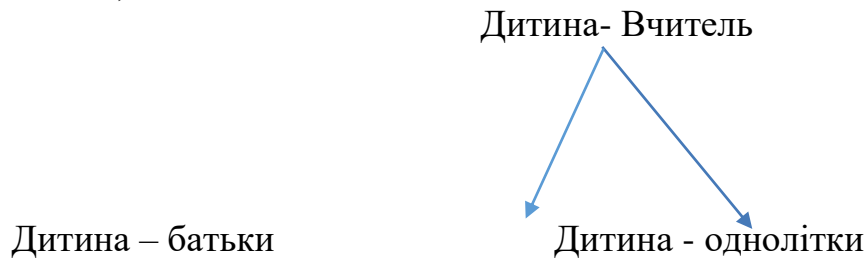
Позитивний результат цієї стадії приносить дитині відчуття власної компетентності, здатності діяти нарівні з іншими людьми; несприятливий результат стадії – комплекс неповноцінності. Старанність, дисциплінованість дитини, прийняття нею правил шкільного життя, успішність або не успішність навчання позначається на всій системі її відносин і з дорослими, включаючи батьків, і з однолітками.

Основні *системи соціальної ситуації розвитку*:

- «дитина – однолітки», «дитина – учитель», «дитина – сім'я», «дитина – інші дорослі».

Динамічність цих систем визначається диференціацією системи «дитина – дорослий» і первинним домінуванням системи «дитина – учитель».

Система «дитина – учитель» стає центром життя дитини, починає визначати ставлення дитини до батьків та однолітків (Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, І.С.Славіна):

Вперше стосунки «дитина – вчитель» стає стосунками «дитина – суспільство», вчитель виступає посередником у налагодженні стосунків дитини із соціальним середовищем.

У професійно-рольовому статусі вчителя втілені вимоги суспільства, в школі існує система еталонів для оцінювання поведінки учнів. А отже, усвідомлення нової соціальної позиції – *позиції школяра*, що пов'язане із виконанням учбових дій, які високо цінуються дорослими і складає специфіку соціальної ситуації розвитку молодших школярів.

Статус молодшого школяра визначається успіхами у навчанні, що формується через педагогічну оцінку, внаслідок якої взаємовідносини диференціюються.

У навчальній діяльності відбувається оцінювання школяра іншими дітьми і становлення самооцінки.

Взаємини молодшого школяра з дорослими та ровесниками

У спілкуванні молодших школярів з *вчителем* складаються сприятливі умови – визнання дітьми беззаперечного авторитету педагога. Роль вчителя для першокласників надзвичайно велика, так як він стає новим значимим дорослим, заміником батьків в умовах перебування дитини в школі. Відповідно, для учнів початкової школи, особливо 1-2 класів, характерна велика сприйнятливність до кожного слова та дії вчителя. Учні початкової школи навіть демонструють конкуренцію за увагу та прихильність до себе вчителя.

Засадами для формування беззаперечного авторитету педагога у молодших школярів є:

- розповсюдження авторитетності всіх дорослих для дитини,
- визнання вчителя як носія численних знань, організатора діяльності школярів,
- сприймання педагога як суб'єкта оцінювання та виховного впливу на дитину.

Пам'ятаючи, що авторитет учителя є важливою складовою успішного навчання і виховання молодших школярів, вчитель повинен дбати про його зміцнення шляхом самоаналізу та самоконтролю власної діяльності. Іноді спостерігаються випадки *негативного ставлення молодших школярів до вчителя*, причинами якого є здебільшого наслідування учнем неадекватного

сприймання батьками особистості педагога, загальна неслухняність дитини або ж її реакція на прояви негативних якостей вчителя.

За умов позитивного, підтримуючого і доброзичливого ставлення класовода до учнів, вони знаходять баланс між власною слухняністю і незалежністю, встановлюючи з вчителем ділові, але водночас довірливі стосунки. Початок навчання дитини в школі зумовлює перебудову її *взаємин з батьками*. Ці взаємини змінюються через появу нових прав та обов'язків як у дитини, так і у дорослих. Так, батьки тепер повинні задовольняти нові потреби школяра, пов'язані з навчанням, стимулювати та контролювати його успішність. Поява вчителя як нового авторитету для дитини стає психологічним випробуванням виховної стратегії батьків, водночас у них з'являється нова важлива функція – здійснення емоційної підтримки дитини у навчанні, пом'якшення адаптивних процесів. За таких умов на перший план взаємин батьків з молодшим школярем виходить не контроль успішності його навчання, а діагностика самопочуття в школі.

Дослідження американських психологів фіксують вагому роль батьківського ставлення для успішності навчання дитини. Так, Г.Крайг виділила три ознаки поведінки тих батьків, у яких діти мають хороші результати у навчанні:

Механізми стимуляції батьками успішності навчання дитини за Крайг

- **Уявлення про досягнення дитини** – реальність уявлень про поточні досягнення дитини, розвиток у дитини впевненості в собі.
- **Ставлення до дитини** - демонстрація батьками доброти та любові, поєднання контролю та турботи.
- **Зміст спілкування з дитиною** – стимуляція пізнавального інтересу через розмови, читання, власний приклад розумової активності.

Хоча в центрі інтересів молодшого школяра знаходиться його шкільне навчання, однак психологічний мікроклімат родини та ставлення до дитини батьків є супутнім фактором її емоційного здоров'я. Конфлікти, насильство в родині, розлучення батьків провокують стреси у дітей і негативно впливають на їх шкільне навчання. Молодший школяр помічає проблемні стосунки між батьками, що створює в нього емоційну напругу і викликає зниження навчальної успішності. Дитина стає пригніченою або занадто подразливою, неслухняною.

За думкою Г.Крайг, неповна родина по-різному впливає на навчальні успіхи молодших школярів. У тих випадках, коли мати-одиначка не має постійної роботи, матеріально незабезпечена, в неї виникає постійна емоційна напруга, депресія, невротична тривога. Все це у більшості випадків негативно відбивається на емоційному стані дитини, її розумовому розвитку, на успіхах у навчанні. Краще становище у того молодшого школяра, де мати-одиначка має постійну роботу, яка їй подобається. У такій неповній родині часто спостерігається високий рівень самоповаги і відносно сильне почуття родинної єдності і солідарності, що створює соціально-психологічні умови для успішного навчання дитини.

З початком навчання в школі суттєво розширюється коло *спілкування дитини з ровесниками*. Першокласники спочатку залучаються в формальне спілкування переважно в процесі виконання навчальних завдань або під впливом зовнішніх обставин. Неформальні взаємини між дітьми в класі складаються в основному за сприяння вчителя, який виділяє деяких учнів у класі як зразок для інших в навчанні і поведінці та одночасно звертає увагу й на хиби в поведінці деяких учнів. Тому більшість першокласників відтворює в своєму ставленні до однолітків ставлення вчителя. Надалі критеріями популярності молодших школярів серед ровесників стає рівень успішності та особистісні якості. Внаслідок досвіду взаємодії молодших школярів у класі у них починає формуватися громадська думка щодо однокласників, з'являються спроби оцінити якості та вчинки ровесників. Клас з аморфного утворення трансформується у стійку соціальну групу, де спостерігається диференціація молодших школярів за певними статусами: Статус дитини в класі : сприятливий «зірка», «прийнята», «дитина, якій надають перевагу»; Несприятливий - «ізолювана», «дитина, якої уникають».

Зазвичай у статус «зірки» потрапляють діти із хорошою пристосованістю, ентузіазмом, контактністю, а також з високою шкільною успішністю. Позитивне ставлення вчителя до таких школярів підтверджує їх престижний статус серед ровесників. До категорії ізолюваних потрапляють сором'язливі, хворобливі діти. Уникають у спілкуванні дітей- невротиків з деякими аномальними ознаками у поведінці і порушеннями соціальних контактів та агресивних, конфліктних, жадібних школярів. Хоча молодший школяр ще неспроможний правильно визначити своє становище в класі, проте суб'єктивне сприймання дитиною свого статусу впливає на її самооцінку, емоційний стан і навіть на успішність навчання. Тиск колективу на окремих учнів може бути як позитивним (сприяти підвищенню навчальної мотивації тощо), так і негативним (куріння, антигромадські вчинки). Виявлення психологічних якостей молодших школярів у процесі шкільної взаємодії може викликати почуття симпатії, яка, в свою чергу, породжує приятелювання та дружбу, хоча спочатку ці взаємини відзначаються нестійкістю та Тиск колективу на окремих учнів може бути як позитивним (сприяти підвищенню навчальної мотивації тощо), так і негативним (куріння, антигромадські вчинки). Виявлення психологічних якостей молодших школярів у процесі шкільної взаємодії може викликати почуття симпатії, яка, в свою чергу, породжує приятелювання та дружбу, хоча спочатку ці взаємини відзначаються нестійкістю та егоцентричним характером. У 3-4 класах діти починають встановлювати більш тісні взаємини з друзями. Ця дружба сильна, але недовготривала.

Провідна діяльність та центральні новоутворення молодшого шкільного віку. Динаміка провідної діяльності у молодшому шкільному віці спрямована від рольової гри із елементами учіння – до учбової діяльності із елементами гри. При переході від дошкільного віку до молодшого шкільного віку зростає значення гри із досягненням відомого результату (спортивні

ігри, інтелектуальні ігри). Проте провідною діяльністю молодшого шкільного віку є **учбова діяльність**.

Учіння – провідна діяльність молодших школярів, що виявляється в цілеспрямованому засвоєнні ними суспільного досвіду, і, відповідно, формуванні соціальної компетентності.

У діяльнісному контексті (Д.Б.Ельконін, В.В.Давидов, А.К.Маркова, І.О.Зимня) **учбова діяльність** – діяльність суб'єкта, спрямована на оволодіння узагальненими способами учбових дій і саморозвиток у процесі розв'язання учбових задач, поставлених вчителем, і за посередництвом учбових дій.

За визначенням Зимньої І.О. учбова діяльність є специфічним видом діяльності. Вона спрямована на самого учня як її суб'єкта у плані вдосконалення, розвитку, формування його особистості завдяки усвідомлюваному, цілеспрямованому присвоєнню ним суспільного досвіду у різних видах і формах суспільно корисної, пізнавальної, теоретичної і практичної діяльності. Діяльність учня спрямована на засвоєння глибоких системних знань, що є засобами цієї діяльності, і адекватне та творче застосування цих засобів у різних ситуаціях.

Основні характеристики учбової діяльності :

- учбова діяльність спеціально спрямована на оволодіння навчальним матеріалом і розв'язання учбових задач;
- у процесі учбової діяльності засвоюються загальні способи дій і наукові поняття;
- загальні способи дій випереджають розв'язання задачі, відбувається сходження від загального до окремого (за І.І.Ільєсовим);
- учбова діяльність призводить до змін у самому суб'єкті – учневі (Д.Б.Ельконін);
- у процесі учбової діяльності відбуваються зміни психічних властивостей і поведінки учня залежно від результатів його власних дій; це є активна форма учіння (І.Лінгарт).

Серед основних компонентів узагальненої **структури учбової діяльності** І.О.Зимня називає такі:

- мотивація;
- учбові задачі у певних ситуаціях у різних за формою завданнях;
- учбові дії (предметні та допоміжні);
- контроль, що переходить у самоконтроль;
- оцінка, що переходить у самооцінку.

Структура учбової діяльності (мета, учбові ситуації і учбові дії та операції) складається поступово, відповідно до того, як учні навчаються її здійснювати, виробляючи перші вміння вчитися. Молодший школяр у процесі учбової діяльності **повинен навчитися**:

- приймати та самостійно ставити учбові задачі;
- знаходити способи рішення учбових задач;
- аналізувати свої дії та дії інших людей, контролювати їх;

- вчитися на помилках, самостійно оцінювати отримані результати;
- відчувати межу знаного і незнаного, добирати необхідну інформацію тощо (В.В.Давидов, Н.В.Репкіна, В.І.Слободчиков то ін.).

Серед дій на перший план в сучасних умовах виходять мислительні та мовні дії, потрібні для усвідомлення навчального завдання, розуміння його змісту, розкриття внутрішніх зв'язків, причинних залежностей у пізнаваному об'єкті тощо. Їм підпорядковуються мнемічні, уявні, практичні та інші дії.

Повноцінна робота дитини в учбових ситуаціях вимагає виконання ще одного типу дій – дій контролю. Спочатку основна роль в організації контролю належить вчителю, і лише поступово на цій основі формується самоконтроль з боку учнів у процесі засвоєння знань, умінь, навичок. Істотну роль у навчанні молодших школярів відіграють різні види наочності.

В цілому положення про те, що внутрішня мотивація учіння (пізнавальні інтереси, зацікавленість у навчанні) є найбільш успішною і призводить до найкращих результатів у психології є аксіоматичною.

В той же час очевидно, що реальний навчальний процес значною мірою спонукається і зовнішньо мотивуючими факторами, відносно яких мета навчального процесу є засобом або умовою їх досягнення. Серед них: орієнтація на оцінку, різні форми схвалення та покарання, престижно-лідерські моменти тощо.

Класифікація мотивів учіння (за А.К.Марковою).

Безпосередньо-спонукальні мотиви	Перспективно-спонукальні мотиви	Інтелектуально-спонукальні мотиви
<i>Засновані на емоційних проявах особистості : яскравість, новизна, привабливість особистості педагога, бажання отримати винагороду, схвалення, боязнь отримати негативну оцінку, небажання бути об'єктом обговорення у класі.</i>	<i>Засновані на розумінні значущості знань взагалі і учбового предмету зокрема: прикладний характер знань, пов'язування навчального предмета із майбутньою самостійною діяльністю, розвинене почуття обов'язку, відповідальності, очікування у перспективі отримання винагороди.</i>	<i>Засновані на отриманні задоволення від самого процесу пізнання: інтерес до знань, допитливість, прагнення розширити свій культурний рівень, захопленість самим процесом розв'язання навчально-пізнавальних задач.</i>

А.К.Маркова відзначає, що учбово-пізнавальні мотиви формуються у ході самої учбової діяльності, тому важливими є особливості її організації.

Шкільне навчання відзначається не лише особливою соціальною значимістю діяльності дитини, але й опосередкованістю стосунків із дорослими зразками і оцінками, слідуванням правилам, загальним для всіх, набуттям наукових понять (Кулагіна І.Ю.).

Навчальна діяльність має стандартну структуру, характерну для будь-якої діяльності. На початковому етапі навчання дитини в школі його головною метою є засвоєння базових знань, формування навичок грамотності. Конкретні цілі учіння молодших школярів визначаються програмним змістом навчання. Важливо диференціювати цілі, які ставить учитель, і цілі, які усвідомлює й приймає учень у процесі учіння. Практично всі першокласники у другій половині навчального року більш-менш чітко усвідомлюють мету, яку ставить перед ними учитель. Однак, проблемою є те, що далеко не всі молодші школярі, навіть при усвідомленні значення навчання, приймають поставлену учителем ціль, тобто далеко не у всіх молодших школярів поставлена вчителем мета стає їх власною метою.

Навчальна діяльність молодших школярів є *полімотивованою*. Спостерігається також динаміка навчальної мотивації впродовж даного вікового періоду. Так, багатьох першокласників, якими навчання в школі сприймається як гра, воно приваблює супутніми ознаками – шкільним приладдям, дзвониками тощо, – тут має місце зовнішньо атрибутивна мотивація навчання. Згодом набуває актуальності пізнавальний інтерес як найбільш ефективний мотив навчання учнів початкової школи. Дослідження навчальної мотивації молодших школярів, здійснене Л.І. Божович, виявило наступні різновиди мотивів їх учіння:

- **Пізнавальні**- мотивація змістом навчального матеріалу, мотивація процесом навчання;
- **Соціальні**- статусний - потреба бути учнем,• почуття обов'язку та відповідальності;
- **Вузькоособистісні** - досягнення успіху, уникнення покарання.

Пізнавальні мотиви активізуються ще в першокласників, яким зазвичай подобається вчитися, читати, писати, лічити. Діти визнають значимість учіння як соціально цінної діяльності. Мотивація змістом навчального матеріалу має місце як прагнення дитини до пізнання нових фактів, суті явищ, їх походження. Якщо молодший школяр виявляє інтерес до самого процесу навчання, навіть переживає задоволення від подолання труднощів розв'язування навчальних задач, то фігурує мотивація процесом. Домінуючим мотивом навчання першокласника часто є прагнення зайняти новий соціальний статус – школяра. Згодом мотив трансформується у почуття обов'язку та відповідальності, пов'язане з розумінням на доступному рівні суспільної ролі навчання.

Для більшості молодших школярів характерними є також *вузькоособисті мотиви* – задоволення самолюбства, прагнення до самоствердження, намагання відзначитися в колективі однолітків. Божович Л.І. та Матюхіна

М.В. наголошують на величезній ролі мотиву отримання високої бальної оцінки серед учнів початкової школи, який займає перше рангове місце серед двадцяти інших спонук навчання.

Ці дані виразно демонструють важливість бальної оцінки як педагогічного інструментарію щодо молодших школярів. За словами В.С. Мухіної, відчуваючи залежність ставлення дорослих та становища в класі від оцінки, дитина перетворює її в фетиш – знак, який визначає її місце в житті.

Оволодіння змістом навчання вимагає формування в молодших школярів нових потрібних дій. Повноцінне навчання залежить від активізації і формування в учнів моторних, перцептивних, мислених, мовних, волевових та інших дій. На перший план вже в початковій школі виходять мислені дії, які забезпечують усвідомлення навчальних завдань, розуміння і свідоме засвоєння нового матеріалу тощо. В процесі учіння молодші школярі оволодівають багатьма навчальними діями. Так, ними використовуються розумові і практичні дії, фігурують відтворювальні та творчі дії. При формуванні загальнопредметних і спеціальних навчальних дій пріоритет щодо даного вікового періоду надається першим, так як саме вони визначають загальну грамотність молодшого школяра. Важливу роль відіграє набуття дитиною спроможності до самоосвіти, в якому потрібні навички самоконтролю і самооцінки.

Молодші школярі, як правило, з інтересом ставляться до оцінних суджень учителя у першому класі та бальних оцінок у 2-4 класах. Поступово у молодших школярів формується самооцінка результатів їх учіння. Оскільки самооцінка виступає потужним механізмом саморегуляції успішності навчання дитини, то її значимість у молодшому шкільному віці є дуже суттєвою. Небезпечною щодо наслідків є проблема *низької успішності навчання* учнів початкової школи. Оскільки учіння є провідною і суб'єктивно значимою діяльністю молодших школярів, то хронічні невдачі в ньому травмують дитину, знижують її самооцінку, викликають спочатку пригнічення і розчарування, а потім апатію, збайдужіння до навчання.

Типові причини низької успішності навчання молодших школярів

Внутрішні	Зовнішні
негативна мотивація навчання, занижена самооцінка, нерозвинені інтелектуальні здібності, шкільна дезадаптованість, лінощі чи/і недисциплінованість проблеми зі здоров'ям, сенсорні порушення (поганий зір, слух), невідповідність навчального навантаження нейрофізіологічним можливостям дитини	негативне ставлення вчителя, прорахунки підходу до дитини, недосконала методика навчання вчителя, відсутність контролю та допомоги батьків, невідповідність очікувань батьків навчальним можливостям дитини, хронічні родинні проблеми, знецінення освіти

Психологічні новоутворення молодшого шкільного віку.

Молодший шкільний вік – це важливий відрізок життєвого шляху підростаючого індивіда і водночас певний ступінь його розвитку як особистості з характерними для нього якісними особливостями.

Участь у навчальній діяльності, систематичне навчання та виконання учбових дій формують якісно нові особливості психічної діяльності молодшого школяра. Учіння виступає в житті дитини як форма прояву її розвитку і як основний його фактор. Через учіння у молодшому шкільному віці здійснюються взаємини дитини із суспільством, формуються основні якості особистості школяра, розвиваються окремі психічні процеси – виникають психічні новоутворення.

Основні (центральні) новоутворення, які виникають і поступово формуються в молодшому віці є, в свою чергу, суттєвими показниками сформованості учнів як суб'єктів навчальної діяльності, важливими критеріями готовності їх до переходу у середню школу.

Перелік центральних (основних, базових) новоутворень молодшого шкільного віку останнім часом істотно поширився. Узагальнюючи найбільш аргументовані і обґрунтовані погляди дослідників, можна виділити щонайменш 5 важливих психологічних новоутворень, які мають бути сформовані (у відповідних віку специфічних формах) у учня, якій закінчує початкову школу:

- довільність психічних процесів, що означає наявність самоконтролю як здатності до саморегуляції,
- рефлексія (особистісна, інтелектуальна), усвідомлення своїх власних змінень у результаті розвитку учбової діяльності,
- внутрішній план дій, що зумовлює можливість перспективного планування власних дій, уміння аналізувати тощо)
- теоретичне мислення,
- суб'єктність.

Довільність пізнавальної сфери – новоутворення молодшого школяра, що виявляється в здатності докладати вольових зусиль, свідомо регулювати роботу пізнавальних процесів та уваги.

Таке новоутворення як **довільність** (або: довільність поведінки, довільна регуляція тощо) стає характеристикою всіх психічних процесів учнів; розвивається їх довільна увага, пам'ять, мислення, довільною стає організація діяльності. Це новоутворення формується внаслідок того, що дитина щодня виконує нормативні вимоги позиції школяра: слухає пояснення, розв'язує задачі тощо. На місці «дитячої довільності» (Л.І.Божович) поступово формується більш високий тип довільності, який відповідає особливостям навчальної діяльності як обов'язку дитини. Проблема недостатнього розвитку довільності (формування якої, як правило,

не усвідомлюється як спеціальна педагогічна задача ні педагогами, ні батьками) у початковій школі стоїть за багатьма труднощами і ускладненнями, які виникають у учнів в навчальній діяльності.

Сприйняття учнів початкової школи стає все більш цілеспрямованим, довільним та осмисленим процесом. Так, зростає здатність розрізнявати предмети та їх якості, вдосконалюється орієнтація в часі та просторовій перспективі, хоча нерідкими є прояви синкретизму дитячого сприймання (синкретизм - *нерозділеність, злитість сприймання, пов'язана з фіксацією об'єкта на основі якоїсь випадкової його деталі*). Так, навчаючись письму, першокласники плутають написання цифр 6 і 9, літер Ш і Щ тощо. Однак, цілеспрямована робота вчителя усуває ці помилки та формує позитивну якість сприймання – спостережливість, підґрунтям якої є здатність дитини до аналізу та узагальнення досвіду.

Зміст розвитку	Новоутворення когнітивного розвитку
Відчуття та сприйняття	Сприйняття мимовільне, хоча простежуються елементи довільного. Відчуття і сприймання відрізняються слабкою диференційованістю (інколи плутають предмети, їх властивості). Поява аналітичного і синтезуючого сприйняття. Виражена емоційність сприйняття. Зростає орієнтація на сенсорні еталони форми, кольору, часу.

Розвиток пам'яті характеризується в молодшому шкільному віці як кількісними, так і якісними змінами. Так, зростання обсягу запам'ятованого матеріалу та збільшення тривалості його збереження виражають кількісні зміни. Активізація довільної пам'яті супроводжується збереженням мимовільної, так само як механічне запам'ятовування співіснує з осмисленим. Під керівництвом вчителя молодші школярі засвоюють мнемічні прийоми (засоби організованого запам'ятовування та відтворення інформації), внаслідок чого зростає продуктивність запам'ятовування, збереження і відтворення матеріалу. Учіння викликає потужний розвиток словесно-логічної пам'яті, хоча образна все ще домінує. Основні **тенденції розвитку пам'яті**:

- кількісні зміни: збільшення швидкості заучування, зростання обсягу пам'яті;
- якісні зміни: від мимовільного запам'ятовування – до довільного, від безпосереднього – до опосередкованого, від механічного – до осмисленого. Інтенсивно формуються прийоми запам'ятовування.

Навчальна діяльність сприяє **розвитку уяви** та її переходу від репродуктивних до творчих форм. Засвоєння змісту навчальних предметів, зокрема розуміння оповідання, математичної задачі, природних явищ, історичних подій спирається у молодшого школяра на створення образів уяви. В учнів початкової школи зростає швидкість створення образів уяви, збільшується їх точність та детальність. Багатство фантазії дітей проявляється й у різноманітності та насиченості мрій.

Увага дітей молодшого шкільного віку характеризується малою стійкістю (10-15 хвилин), малим обсягом (2-3 одиниці), слабким розподілом, нерозвиненим переключенням. У дітей цього віку переважає мимовільна увага. Зазначені особливості уваги необхідно враховувати в процесі навчання та виховання молодших школярів. Викладання в початкових класах повинно бути безпосередньо цікавим, емоційно насиченим, з широким застосуванням наочності. У молодших класах, особливо 1 та 2 класів, через кожні 15-20 хвилин треба змінювати вид діяльності, щоб попередити втому уваги, неможна давати учням цих класів матеріал, великий за обсягом, і такий, сприйняття якого вимагає високого рівня розподілу уваги. Молодші школярі можуть зосереджено займатися однією справою лише від 10 хвилин (1-2 клас) до 20 хвилин (в 4 класі).

Зміст розвитку	Новоутворення когнітивного розвитку
Пам'ять	Пам'ять розвивається у двох напрямках – довільності і осмисленості. Довільна смислова пам'ять. Зростає продуктивність, точність запам'ятовування. Оволодіння мнемічними прийомами. Розвиваються довготривала, короткочасна і оперативна пам'ять.
Увага	Домінує мимовільна увага. Активізується здатність до концентрації, проте увага ще не стабільна. Утримання уваги можливе завдяки вольовим зусиллям і високій мотивації. Довільна увага нестійка. Виникає при вольовому зусиллі (спеціальне зосередження під впливом вимоги).
Уява	Відтворююча (репродуктивна уява) – 1-й клас, ще потребує опору на конкретні предмети. Розвивається продуктивна уява, що обумовлена розвитком мовлення і стимулює фантазії.

У початковій школі інтенсивно розвивається мислення – основна форма пізнавальної активності людини, що зумовлює можливість привласнювати досвід інших людей або самостійно вирішувати суб'єктивно нові задачі та здійснювати прогнозування. Із початком навчання у структурі

мислення молодшого школяра зростає значущість абстрактних компонентів порівняно із конкретно-образними проявами.

Хоча провідним видом мислення молодших школярів залишається наочно-образне, однак учіння забезпечує зростання абстрактних компонентів. В ході навчання учні початкової школи використовують практично всі операції мислення, особливо активно порівняння, аналіз та синтез, узагальнення та

конкретизацію. Доступними і правильними для дітей цього віку є базові мислені форми – поняття, судження, міркування і умовисновки. Щодо останніх, то при переважанні індуктивних умовисновків, використовуються і дедуктивні за умови опори на життєвий досвід.

Основними **тенденціями розвитку мислення** можна вважати такі:

- перехід від практичних до розумових, згорнутих, внутрішніх дій. Проте практичні дії залишаються у резерві і виявляються при вирішенні складних задач;
- мислення розвивається від наочно-дієвого до наочно-образного і згодом – до словесно-логічного (дискурсивного);
- мислення розвивається у процесі організованої розумової діяльності (навчання).

Ряд психологів вважає, що центральним новоутворенням молодшого шкільного віку є **теоретичне мислення**, внаслідок розвитку якого всі психічні процеси розвиваються шляхом інтелектуалізації. Перехід процесів мислення на новий ступінь розвитку і пов'язана з цим перебудова всіх інших процесів складають основний зміст розумового розвитку в молодшому шкільному віці.

Поступальними змінами **мовлення** молодшого школяра є свідоме вживання різних форм слів, збагачення внутрішнього мовлення та оволодіння письмовим мовленням, розширення активного і пасивного словника дитини. Внаслідок відповідей дітей на уроках та активізації їх спілкування вдосконалюються навички усного мовлення, його лексичні та синтаксичні аспекти. З віком зростає швидкість та якість читання, письма. Згорненість зовнішніх мовних актів розповсюджується на процеси планування, що забезпечує появу психічного новоутворення – **внутрішнього плану дій**.

Внутрішній план дій – спроможність молодшого школяра здійснювати попереднє, мислене планування подальших дій. Важливим показником успіхів учнів в оволодінні мовленням є спроможність до мовчазного читання.

Г.С. Костюк.

Внутрішній план дій як основне новоутворення психічного розвитку молодших школярів дозволяє їм здійснювати дії про себе – в розумовому плані, без опори на зовнішні предмети, об'єкти, моделі.

Зміст розвитку	Новоутворення когнітивного розвитку
----------------	-------------------------------------

Мислення та мовлення	Збільшується словниковий запас до 7 тис.слів. Оволодіння прийомами звукового аналізу слів. Контекстне мовлення. У письмовому мовленні розрізняють правильність орфографічну, граматичну, морфологічну і пунктуаційну. Мислення стає домінуючою функцією. Наочно-образне мислення. Починає проявлятися теоретичне мислення (мислення в поняттях), словесно-логічне мислення. Внутрішній план дій, аналіз, планування. Новий рівень розвитку узагальнень і понять. Виділеність засобів, спільних для рішення певного класу задач і їх усвідомлення. Проявляються індивідуальні відмінності мислення.
----------------------	---

Психосоціальний розвиток

Істотні зміни відбуваються у дитини не тільки в пізнавальній, але і в інших сферах. На думку В. В. Давидова і В. В. Репкіна центральним новоутворенням молодшого школяра є також перетворення дитини у *суб'єкта*, зацікавленого в самозмінах і здатного до них.

Мислені процеси молодшого школяра спрямовуються не лише на пізнання предметів і явищ навколишньої дійсності, а виникає здатність дитини до аналізу своїх розумових процесів – *рефлексія*. Рефлексія – новоутворення психіки молодшого школяра, що виявляється у його здатності до самоаналізу розумової діяльності та поведінки.

Поява *рефлексії* як центрального новоутворення молодшого шкільного віку означає, що дитина стає здатною усвідомити те, що робить, аргументувати свої дії, обґрунтувати свою діяльність. Розвиток рефлексії змінює погляд дитини на оточуючий світ, учень поступово навчається дивитись на себе начебто очима іншої людини – зі сторони – і оцінювати з цієї позиції свою діяльність. З'являється усвідомлення свого особистісного відношення до світу і себе. **Емоційна сфера** молодшого школяра суттєво змінюється в зв'язку зі зміною образу життя дитини. Джерелами емоційних переживань в цьому віці стають переважно навчання, гра та спілкування. Впродовж молодшого шкільного віку відбуваються наступні зміни в царині емоцій та почуттів дитини:

- Збагачення емоційної виразності через інтонацію, міміку
 - Послаблення емоційної вразливості
 - Зменшення безпосередності вираження емоцій
 - розвиток інтелектуальних, моральних та естетичних почуттів
 - вдосконалення навичок діагностики емоційних станів іншої людини
 - активний розвиток соціальних емоцій – самолюбства і альтруїзму, емпатії.
- В дітей молодшого шкільного віку розвивається емоційна виразність, поповнюється арсенал інтонаційних та мімічних експресивних реакцій, формується спроможність фіксувати суть та природу власних емоційних

переживань. Перебування в середовищі вчителя та ровесників породжує стримування, приховування своїх актуальних емоційних переживань, що психологи називають *синдромом втрати дитячої безпосередності*. В той же час молодший школяр залишається емоційно вразливим до ставлення значимих дорослих, особливо вчителя, а згодом чутливо реагує на мікроклімат взаємин з ровесниками. Психологічна залежність від учителя спонукає учнів початкової школи вміло діагностувати його настрій, інші емоційні реакції. Під впливом учіння бурхливо розвиваються всі види вищих почуттів дитини – інтелектуальні, естетичні, моральні та праксичні. Взаємини з ровесниками забезпечують вияви соціальних емоцій, зокрема, самолюбство дитини виражається як через самоствердження, так і через змагальність. При позитивному сценарії розвитку стосунків молодшого школяра з ровесниками він переживає почуття довіри, альтруїзму, емпатії, які стають підґрунтям для здатності до емоційної децентрації. Емоційна децентрація – спроможність молодшого школяра відволікатись від власних емоційних переживань і сприйняти емоційний стан іншої людини. Однак несприятливим кроком у емоційному розвитку молодших школярів є часте переживання негативних емоційних станів – стресів, дистресів, невротичних реакцій, закріплення емоційних порушень. За думкою І.В. Дубровіної, можна визначити наступні категорії дітей з сталими проблемами емоційної сфери:

«Проблемні діти»		
агресивні діти, схильні до невмотивованих фізичних та вербальних агресивних реакцій	емоційно розгальмовані діти, що бурхливо і демонстративно виражають свої емоції на публіку	Емоційно вразливі діти, що потерпають від сором'язливості, ранимості, образливості і тривожності

Залучаючись до учіння як систематизованої, соціально контрольованої діяльності, молодший школяр змушений докладати суттєвих вольових зусиль для виконання навчальних завдань. Регламентованість шкільного навчання теж потребує від дитини вольової регуляції емоційних та поведінкових виявів.

Тому молодший шкільний вік стає сприятливим для розвитку *вольових якостей* дитини. Впродовж цього вікового періоду відбувається зменшення імпульсивності поведінки дитини, зростає її дисциплінованість, самостійність, витримка і наполегливість. Однак зовнішні перешкоди молодший школяр долає легше, ніж внутрішні, наприклад, лінощі можуть стати на заваді досягненню дитиною мети. Оскільки учні початкової школи легко піддаються навіюванню, то необхідно дбати про наслідування ними позитивних зразків.

На основі цілеспрямованого виховного впливу дорослих та власної активності молодшого школяра, в кінці періоду він виявляє стабільну здатність до *самоконтролю*. Самоконтроль – новоутворення молодшого шкільного віку,

що виявляється як спроможність до свідомого управління дитиною власною психічною та поведінковою активністю.

Перебування дитини в школі викликає вияви її темпераменту в процесі навчання та спілкування, які можуть бути сприятливими і несприятливими. Темперамент дитини суттєво визначає стиль її поведінки та діяльності і виступає підґрунтям для формування рис характеру. В молодшому шкільному віці інтенсивно формуються всі групи рис характеру.

Фактори формування рис характеру молодших школярів

Інтелектуальні риси	Вольові риси	Моральні та емоційні риси
зміст розумової діяльності задіяність інтелектуальних здібностей	виконання навчальних завдань дотримання дисциплінарних норм	виховний вплив педагогів та батьків характер взаємодії з ровесниками

Розвиткові *Я-концепції* учнів початкової школи властиві такі ознаки, як розширення сфери усвідомлення себе, активізація процесу самопізнання і, як наслідок, формування Я-образу учня. Саме в молодшому шкільному віці Я-образ дитини починає диференціюватись на Я-реальне (уявлення про себе зараз, теперішнього) і Я-ідеальне (образ себе в майбутньому). Навчання в школі сприймається дитиною як засіб саморозкриття, самоактуалізації своєї особистості. Молодший шкільний вік є важливим кроком формування самооцінки дитини. Під впливом навчання та спілкування з ровесниками інтенсивно розвиваються когнітивний та афективний компоненти самооцінки, хоча співвідношення між ними неоднозначне. Дослідження засвідчують суттєвий взаємозв'язок між самооцінкою молодших школярів і рівнем їх навчальної успішності. Оскільки провідною діяльністю учнів початкової школи є учіння, то оцінка його результатів стає критерієм самооцінки особистості дитини. Спостерігається і зворотній зв'язок – самооцінка визначає

результативність навчання молодшого школяра. Наприклад, занижена самооцінка, сформована ще в дошкільному дитинстві, викликає невпевненість в собі, страх проявляти свої здібності і очікування невдач.

За думкою Р.Бернса, традиційне шкільне навчання зорієнтоване на формування заниженої та вузько орієнтованої самооцінки дитини. Фактично єдиним критерієм успішності статусу школяра є рівень розвитку вербального інтелекту і відповідне йому бальне оцінювання вчителів. Крім того, навчальна успішність стає ареною конкурентної боротьби молодших школярів, і поразка в ній знецінює особистість дитини в очах педагогів та однолітків. Тому не дивно, що середньостатистична самооцінка школярів починає неухильно знижуватись в інтервалі з 2 по 7 клас. *Найбільш високий рівень розвитку когнітивного компоненту самооцінки співвідноситься або з адекватно високою, або з заниженою самооцінкою. А.В. Захарова*

Таким чином, самооцінка молодших школярів суттєво залежить від впливу вчителя, її рівень впливає на успішність навчання дитини, характер емоційних переживань, зміст поведінки та рівень домагань.

Зміст розвитку	Новоутворення психосоціального розвитку
Свідомість і самосвідомість	<p>Рефлексія.</p> <p>Розвиток самосвідомості.</p> <p>Адекватна самооцінка: ситуативна, залежить від оцінок вчителя.</p> <p>Почуття соціальної компетентності як новий аспект самосвідомості.</p> <p>Становлення самоконтроля як органічної властивості самосвідомості.</p> <p>Усвідомлення себе суб'єктом пізнання через прийняття ролі учня, усвідомлення ролі і авторитету вчителя</p>
Навички міжособистісної взаємодії	<p>Засвоєння норм відносин в колективі.</p> <p>Розвиток суспільної спрямованості (зверненість до колективу ровесників). Навички ділового спілкування</p>
Структура особистості	<p>Формування нового рівня афективно-потребової сфери.</p> <p>7-8 років – сенситивний період для засвоєння моральних норм.</p> <p>Потреба в пізнанні (пізнавальні інтереси), розвиток нового пізнавального відношення до дійсності.</p> <p>Становлення потреби і мотивів учіння; навчально-пізнавальні мотиви.</p> <p>Потреба в самостійності (прагнення до власної внутрішньої особистісної позиції).</p> <p>Здатність до саморегуляції(становлення системи довільної регуляції), довільне цілепокладання.</p> <p>Самоконтроль (становлення самоконтроля як органічної властивості самосвідомості).</p> <p>Знання своїх можливостей і здатність їх використовувати.</p> <p>Суб'єкт навчальної діяльності (суб'єкт самозмін).</p> <p>Передумови перетворення учбової діяльності в самонавчання, здатність (вміння) навчатися.</p> <p>Сприйняття і виконання учбової діяльності як суспільнозначущої.</p> <p>Переорієнтація спрямованості зі свого «Я» на особистість дорослого – «вчителя», з ігрової на учбову діяльність і забезпечення функціонування дитини в</p>

	новому для неї статусі школяра. Почуття відповідальності. Виникнення відносно стійких форм поведінки і діяльності дитини як основи формування характеру.
--	--

Психологічні особливості розвитку підлітковому віці (11-15 років).

Анатомо-фізіологічна перебудова організму є одним з найважливіших чинників, що обумовлює процес формування особистості у підлітково-юнацькому віці.

Основні напрямки анатомо-фізіологічної перебудови організму.

1) Фізичний розвиток. Активізація і складна взаємодія гормонів росту і статевих гормонів викликають інтенсивний фізичний і фізіологічний розвиток. Збільшуються *зріст і вага* дитини, причому у хлопчиків в середньому пік «пубертатного стрибка зросту» припадає на 13 років, а закінчується після 15 років, іноді триваючи до 17. У дівчаток «стрибок зросту» починається і закінчується на два роки раніше. Зміна зросту і ваги супроводжується зміною пропорцій тіла. Спочатку «дорослих» розмірів досягають голова, ступні, потім кінцівки (подовжуються руки і ноги) і в останню чергу – тулуб.

Інтенсивне зростання скелета, що досягає 4-7 см в рік, випереджує розвиток м'язів. Кістки кінцівок випереджають у своєму розвитку кістки грудної клітини і тазу. Зростання м'язової тканини не встигає за збільшенням довжини тіла. Порушується координація рухів. Усе це призводить до непропорційності тіла та підліткової незграбності.

Прискорюється обмін речовин. У зв'язку зі швидким розвитком виникають труднощі у функціонуванні серця, легенів, кровопостачанні головного мозку. Підлітки 11-14 років переживають погіршення здоров'я, фізичний дискомфорт, стомлення, млявість. Для них характерні зміна АТ (артеріального тиску), підвищена стомлюваність, перепади настрою, неурівноваженість. Цей стан вдало виразив американський підліток: «У 14 років моє тіло ніби сказилося». Емоційну нестабільність посилює сексуальне збудження, яке супроводжує процес статевого дозрівання.

2) Статеве дозрівання. Більшість психофізіологічних особливостей підліткового віку зумовлені формуванням репродуктивної функції, або статевим дозріванням. Біологічні зміни, пов'язані із статевим дозріванням, розвиваються поступово, і у цьому процесі виділяють *п'ять стадій*:

- перша стадія – дитинство (інфантилізм), для якої характерний повільний розвиток репродуктивної системи, статеві органи розвиваються повільно, вторинні ознаки відсутні. Ця стадія завершується у 8-10 років у дівчат та 10-13 років у хлопчиків;
- друга стадія (гіпофізарна) – початок пубертату. Активізація гіпофізу зумовлює появу початкових ознак статевого дозрівання. Ця стадія завершується у дівчат в 9-12 років та у хлопчиків в 12-14 років;

- третя стадія – етап активізації статевих залоз. Гормони гіпофізу стимулюють статеві залози, які починають виробляти стероїдні гормони (андрогени та естрогени). При цьому продовжується розвиток статевих органів та вторинних ознак;
- четверта стадія – максимального стероїдогенеза – починається у 11-13 років у дівчат та 12-16 років у хлопчиків. На цій стадії найбільшої активності досягають статеві залози (насінники і яєчники), завершується формування вторинних ознак. В кінці цієї стадії у дівчат з'являється менструація;
- п'ята стадія – завершення формування репродуктивної системи (починається у 11-14 років у дівчат та 15-17 років у хлопців). Вторинні статеві ознаки вже виражені повністю. Закінчується оволосіння нижньої частини живота.

Вік закінчення пубертатного процесу у дівчат 15-16 років, у хлопців 17-18 років. Однак, тут можливі значні індивідуальні варіації: коливання у строках можуть досягати до 2-3 років (особливо у дівчат).

Пубертатний розвиток визначає такі завдання розвитку як необхідність реконструкції тілесного образу Я; побудова чоловічої або жіночої «родової» ідентичності; поступовий перехід до дорослої генітальної сексуальності.

Статеве дозрівання розпочинається і закінчується рвніше, ніж завершується загально органічний розвиток підлітка, і раніше, ніж завершується власне соціально-культурне становлення.

Невідповідність психічного і біологічного розвитку, підвищена збудливість центральної нервової системи можуть афективні стани, хворобливі реакції на зауваження, хизування недоліками, збільшення немотивованих вчинків, можливість проявів асоціальної поведінки, потяг і здатність до героїчних учинків, тобто статеве дозрівання, як наголошує В.М.Поліщук, спричиняє низку виховних проблем.

3) Розвиток нервової системи (зокрема ЦНС) та її вплив на поведінку. У підлітковому періоді інтенсивно розвивається нервова система, під контролем якої відбувається процес статевого дозрівання. Провідну роль відіграє гіпоталамо-гіпофізарна система, яка контролює діяльність всіх залоз внутрішньої секреції (щитовидної, надниркових залоз, статевої), що в силу своєї активності впливають на поведінку підлітків.

Статеве дозрівання – стадіальний процес, тому вікові зміни у стані нервової системи підлітків відбуваються поступово та знаходять відображення у психіці та поведінці підлітків. Встановлено, наприклад, що пубертатні зміни корелюють з появою та підсиленням деяких психічних особливостей. Так, кількість тестостерону у плазмі крові у хлопчиків пов'язана з такими явищами як нічні полюції, мастурбація, підвищений інтерес до протилежної статі (Х.Ремшмідт).

Вплив пубертату на психічне життя людини.

1) Зміни у функціонуванні нервової системи (зокрема, у взаємодії кори та підкоркових структур та підвищення активності останніх) призводять до

підвищеної збудливості, емоційної лабільності, слабкості гальмівних процесів. У зв'язку з послабленням контрольних функцій фронтальних відділів кори мозку страждає вся *система довільної регуляції* психічної діяльності та поведінки. Це впливає також на когнітивні процеси, передусім, на сприймання та увагу. Так, молодші підлітки відчують ускладнення у підтриманні довільної уваги, диференціюванні сенсорних та вербальних подразників. Таким чином, на початку статевого дозрівання високий рівень підкоркової активності призводить до негативних зрушень в роботі мозкових систем, які відповідають за реалізацію когнітивних функцій.

На *четвертій та п'ятій* стадіях статевого дозрівання збільшується активність статевих залоз, відповідно, гальмується активність гіпоталамуса та гіпофіза та відновлюється контрольна функція кори великих півкуль. В результаті у старших підлітків (14-15 у дівчат, 15-17 років у хлопців) відновлюється довільна саморегуляція поведінки та психічної діяльності.

2) Під впливом посиленого функціонування залоз внутрішньої секреції підвищується *збудливість нервової системи* підлітка. Останнє виражається у тому, що молодші підлітки (10-12 у дівчат, 11-13 років у хлопців) часто виявляють непосидючість, емоційну реактивність, екзальтованість, конфліктність, агресивність, підвищену дратівливість, надмірну образливість, запальність, різкість.

Активність гормональних процесів визначає *високу емоційність* підлітків. Емоції підлітків відрізняються не лише силою, але і великою нестійкістю. Настрій часто і різко змінюється, можливі бурхливі афективні спалахи. На дріб'язкове прохання або зауваження підліток може відповісти криком, сльозами, лясканням дверей. Емоційна сфера підлітка характеризується підвищеною чутливістю. У молодшого підлітка підвищується тривожність у сфері спілкування з однолітками, у старших підлітків – з дорослими.

3) Під впливом пубертату відбувається формування такого важливого компонента Я-концепції як *сексуальна орієнтація*. Статеве дозрівання дає поштовх психосексуальному розвитку, засвоєнню соціально схвалюваних норм і правил сексуальної поведінки, вибору певної статевої ролі (сексуальної орієнтації). Бурхливі гормональні зрушення викликають нові сексуальні переживання та змушують підлітка по-новому оцінювати і осмислювати свою статеву приналежність і сексуальну ідентичність в усіх її проявах (соматичних, психологічних і поведінкових).

4) Формується новий *образ фізичного «Я»*, різко підвищується інтерес до своєї зовнішності. Підліток повний тривог і хвилювань з приводу свого тіла і зовнішності в цілому (занепокоєння з приводу повноти, маленького або великого зросту, наявності вугрів, нібито короткого статевого члена у хлопців, слабкого розвитку грудних залоз у дівчаток тощо). Вони пов'язані із статевими ознаками і невідповідністю свого тіла зазвичай завищеним уявленням про необхідні риси маскулінності (мужності) і фемінності (жіночності). Іноді це призводить до почуття неповноцінності, замкнутості, навіть неврозу. На образ фізичного «Я» і самосвідомість в цілому значно

впливає *темп статевого дозрівання*, пов'язаний із феноменом *акселерації* (Е.Кох) –прискореним ростом і фізичним розвитком дітей порівняно із попередніми поколіннями.

Ця проблема виокремилася у ХІХ ст. (Робертс, 1876) у контексті аналізу психології дитини. Порівняльні антропометричні дослідження, проведені у 30-х роках ХІХ та на початку ХХ ст., довели, що процес акселерації охопив населення всіх економічно розвинених країн, що виявляється у прискоренні процесів дозрівання, зниженні процесів старіння (особливо у сфері інтелектуальної діяльності), унаслідок чого розширюється віковий діапазон зрілості.

Проблему дисбалансу фізичних, фізіологічних та психічних аспектів дорослішання підлітка можуть ускладнити вияви *акселерації* – прискорених темпів фізичного розвитку та *ретардації* як явища уповільнених темпів дорослішання підлітка. *Важливо, що прискорені темпи фізичного та фізіологічного розвитку не збігаються з такими ж швидкими темпами становлення особистості.*

Особливості прояву темпів статевого дозрівання зумовлює диференціацію підлітків:

- акселерати – ранньозрілі особи;
- діти із оптимальним розвитком, розвиток яких відповідає середнім показникам вікового фізичного зростання;
- ретарданти – пізньозрілі підлітки, які, як правило, через 2 – 3 роки після кризи 13 років наздоганяють ровесників.

Діти з пізнім дозріванням опиняються в найменш вигідному положенні; і навпаки – акселерація створює більш сприятливі можливості для особистісного розвитку. Акселерати здаються оточенню більш зрілими, їм не доводиться виборювати бажаний статус у групі. Вони користуються повагою однолітків і довірою дорослих, які надають їм більшу свободу дій, а отже акселерати мають можливість швидше і ефективніше розв'язувати власні проблеми. Водночас вони більш конформні порівняно із ретардантами, які сприймаються як «менші» (фізично і психічно) і тому виявляють значну соціальну активність, щоб привернути до себе увагу.

Особливо важливі терміни дозрівання для хлопчиків. Фізично розвинений хлопчик більш успішний у різних видах діяльності, більш упевнений у стосунках із однолітками та частіше відчуває ставлення до себе як до дорослого. Навпаки, до хлопчика із пізнім дозріванням частіше ставляться як до дитини, що провокує його протест або роздратування. Такі хлопчики менш популярні серед однолітків, вони часто стають збудливими, надмірно балакучими, демонстративними, їм частіше притаманна низька самооцінка і комплекс неповноцінності.

Хлопчики-акселерати почувають себе більш впевнено та комфортно, маючи певні соціальні переваги, ніж дівчатка-акселерати, які спочатку комплексують і тривожаться через свою «дорослу» зовнішність на фоні ровесників. Окрім цього, в підлітковому віці спостерігається тенденція

випередження на півтора-два роки фізичного розвитку дівчат щодо хлопців. Тому, в найбільш травматичну ситуацію можуть потрапляти хлопці-ретарданти, які переживають пригніченість, стурбованість, сором'язливість через свою дитячу зовнішність, гірше налагоджують соціальні контакти. Типовим ставленням дорослих до таких підлітків є гіперопіка, що може спричинити вияви інфантилізму (Інфантилізм підлітка – надмірна дитячість внутрішніх психічних проявів (емоцій, поглядів, інтересів) та поведінки, що не відповідає хронологічному віку).

Підлітку, що фіксує в собі безліч різких фізичних і фізіологічних змін, пов'язаних з дорослішанням і статевим дозріванням, нелегко утримувати почуття ідентичності. Однак, при визнанні бурхливості та нерівномірності соматичних змін підлітка та їх суттєвого впливу на становлення особистості, не доречно вважати його жертвою «гормональної бурі», «ендокринного шторму» і т.п. Активізація біологічного фактору розвитку підлітків не перекреслює вагомість їх соціальної взаємодії та власної активності.

Разом з тим у психології визнано, що анатомо-фізіологічні зміни в організмі підлітка не можуть розглядатися в якості прямої причини психічного розвитку. Ці зміни мають опосередковане значення, преломляються через культурні традиції дорослішання, через ставлення інших до підлітка і порівняння підлітком себе із іншими тощо (О.Б.Дарвиш, Е.І.Ісаєв, В.І.Слободчиков та ін.).

Криза пубертатного періоду розвитку. Підлітковий період найбільш суперечливий в наукових доробках психологів, що зумовлено його кризовим, перехідним характером. Саме в цей період індивід переходить на якісно новій ступінь свого розвитку, тобто переходить з положення «дитина» в положення «дорослий» та певний час перебуває у статусі маргінальної особистості, яка належить двом культурам.

У системі наукових досліджень підліткового періоду розвитку загально визнаними є дві основні закономірності:

- 1) культурна сконструйованість підліткового віку як періоду розвитку;
- 2) залежність протікання підліткової кризи від культурно-історичного контексту, оскільки отроцтво є скоріше культурно-історичний конструкт, ніж психобіологічний феномен.
- Етнографи (Ф.Арьєс, К.Леві-Стросса, Б.Маліновського, М.Мід, Д.Лаплан, Дж.Рохейм) показали, що перехід від дитинства до зрілості є відносно новою проблемою сучасної цивілізації та першими поставили питання: труднощі адаптації (бунт проти авторитетів, непокора, максималізм, емоційна неврівноваженість, неадаптивність) виникають у підлітків тому, що вони – підлітки, чи тому, що вони підлітки, які живуть у цивілізованому суспільстві?
- Отже, основні питання та проблеми вікової психології центруються навколо теми кризовості/безкризовості та власне психологічного змісту підліткового віку. Існують різні точки зору на сутність підліткового віку. Узагальнюючи, їх можна поділити на такі групи.

1. Весь підлітковий вік є кризовим періодом дорослішання. Так, Л.І. Божович вважає, що криза підліткового віку, на відміну від інших вікових криз, триваліша та гостріша, оскільки у зв'язку зі швидким темпом фізичного та розумового розвитку у підлітків виникає багато актуальних потреб, які не можуть бути задоволені в умовах недостатньої соціальної зрілості школярів цього віку. Таким чином, в цей критичний період депривація потреб виражена значно сильніше, і перемогти її, в силу відсутності синхронності в фізичному, психічному і соціальному розвитку, підлітку дуже важко.

2. Підлітковий (пубертатний) вік в цілому є стабільним періодом, в якому виділяються криза 13 років (Л.С.Виготський), 11 та 15 років (Д. Б. Ельконін). Зокрема Л.С.Виготський підлітковий вік поділяє на дві фази – негативну та позитивну: перша пов'язана з відмиранням минулих інтересів (звідси її протестний, негативний характер) та з процесами дозрівання, друга (фаза інтересів) характеризується появою якісно нового – інтересів, уявлень про себе тощо. «Криза незалежності» 13 років – це класичне уявлення про складне протікання підліткового віку, яке характеризується як непокорю, негативізмом, важковиховуваністю, негативним ставленням до вимог та опіки дорослих тощо.

3. Підлітковий вік не є однозначно кризовим. Ця позиція представлена працями вітчизняних психологів (Х.Ремшідт, М.Кле, Д.В. Колесов, Д.Б. Ельконін), які вважають, що поряд з картиною критичного розвитку існує гармонійний, безконфліктний розвиток (Х.Ремшідт, М.Кле, Д.В. Колесов, Д.Б. Ельконін). Тобто прибічники цієї позиції наголошують на *індивідуальних варіантах* протікання кризи. Справжньою альтернативою кризовому дорослішанню, за Т.А.Гавриловою, є не безконфліктне дорослішання, а тип конструктивного дорослішання, який призводить до найбільш повної реалізації потенції перехідного періоду. *Індивідуальним варіантом* підліткової кризи є «криза залежності» (Б.Л.Ланда, А.М.Прихожан), тобто безконфліктне протікання кризи, яке характеризується відсутністю конфліктів, покірністю, поверненням до старих захоплень та форм поведінки. А.М.Прихожан наголошує на внутрішній деструктивній сутності цього варіанту переходу. Якщо «криза незалежності» - це стрибок вперед, вихід за межі старих норм до нового рівня особистісної зрілості, то «криза залежності» – повернення назад, до тієї системи відносин, яка гарантувала благополуччя, почуття впевненості, захищеності. В епігенетичній концепції життєвого шляху Е.Еріксона також підкреслюється, що підліткова криза зовнішньо нагадує патологічні явища, але насправді відображає нормальні труднощі зростання, оскільки це скоріше пункт повороту, момент рішення, вибір між прогресом та регресом, інтеграцією та затримкою, подолання внутрішнього протиріччя, який кожен раз призводить до підсилення почуття внутрішньої єдності і здатності рухатись далі. У західній психології останніми роками сформувалося негативне розуміння самого терміна криза, який розуміється як ускладнення, дискомфорт, тобто синдром, який характеризує несприятливий перебіг вікового переходу. У зв'язку з критикою

в адресу нормативних вікових криз Г.Крайг розглядає дві моделі перехідного віку – модель переходу і модель кризи.

4. Підлітковий вік є перехідним, але його складність визначається, передусім, зовнішньою конфліктністю підлітків з оточуючими, недосконалістю форм взаємодії дорослих з підлітками (В.А. Аверін, Т. В. Драгунова, О. М. Леонтьев). Так, Д. Б. Ельконін розглядав підлітковий вік як у нормі стабільний, який в реальному житті в силу різних причин може протікати дуже бурхливо та з різноманітними труднощами. З ініціативи дорослого можлива така зміна відносин з підлітком, при якій даний віковий період може відбуватися поступово, без специфічних труднощів і конфліктів. Драгунова Т.В. на прикладі підліткового віку показала, що перехід до нового типу відносин підлітка з дорослими може здійснювати при двох крайніх варіантах: по-перше, з конфліктами і труднощами, по-друге – без них. У першому випадку ініціатором переходу є підліток, у другому – дорослий. Із збагаченням змісту спілкування дитини і дорослого настає момент, коли зміст «переростає» старі форми спілкування і при керуваності цим процесом зі сторони дорослого виникає нова форма спілкування. Отже, у цю позицію можна вважати *педагогічно орієнтованою* щодо пояснення природи підліткової кризи. Проблема кризи пов'язана зі зростанням різноманітних протиріч. О.М.Леонтьєв вказував на те, що рано чи пізно місце, яке займає дитина в оточуючому її світі людських відносин, починає розумітися нею як таке, що не відповідає її можливостям, і вона прагне змінити його. Виникає відкрите протиріччя між способом життя дитини і її можливостями, які вже випередили цей спосіб життя. Підліток прагне знайти своє місце в більш широкому суспільному контексті, змінити стосунки, якими він пов'язаний зі своїм безпосереднім оточенням. Винятковість цього положення О. В. Толстих назвав «включеною невключеністю».

• **В поясненні сутності кризи підліткового періоду можна визначити 4 підходи:**

• 1. **Біологічний підхід**, що пояснює кризу специфікою пубертатного (статевого) дозрівання і фізичного зростання підлітків (Ст. Холл, Ш. Бюлер). Протягом відносно короткого періода тіло підлітка зазнає кардинальних змін, що потребує реконструкції тілесного образу «Я» і побудови чоловічої або жіночої ідентичності. На думку Ст.Холла (автор теорії рекапітуляції) підлітковий період відтворює епоху хаосу, коли тваринні, антропоїдні, напівварварські тенденції зіштовхуються із вимогами соціального життя. Біологічний смисл підліткової кризи представлений у роботах Ш.Бюллер у контексті проблеми пубертатності: підлітковий період – це період становлення статевозрілої людини. Психічні виявлення пубертатності, згідно із дослідженнями Ш.Бюллер, пов'язані із визріванням особливої біологічної потреби – потреби у доповненні, що виводить підлітка із стану задоволення, спокою та спонукає до пошуку і зближення із особами протилежної статі.

- 2. **Психосексуальний підхід**, що пояснює кризу особливостями емоційної та особистісної сфери підлітків, які проявляються при статевій ідентифікації і прийнятті статевої поведінки (З.Фрейд).
- 3. **Соціальний підхід**, що пов'язує кризу підліткового віку із процесами вrostання індивідуальної психіки суб'єкта у нормативну культуру людства, яке переживається як «друге народження особистості» (Е.Шпрангер, Е.Еріксон, Л.С.Виготський).
- Е.Шпрангер (автор культурно-психологічної концепції підліткового віку) наголошував, що змістом кризи підліткового віку є звільнення від дитячої залежності. Тому головною задачею психології є пізнання внутрішнього світу особистості, тісно пов'язаного із культурою та історією. Е.Еріксон стверджував, що психічне напруження, яке супроводжує формування цілісності особистості у підлітковому віці, залежить не лише від фізіологічного дозрівання, особистої біографії, але й від духовної атмосфери суспільства, в якому людина живе, від внутрішньої суперечності суспільної ідеології.
- 4. **Когнітивний підхід**, що вбачає причину кризи у якісних і кількісних змінах в системі мислення підлітків, які позначаються на особливостях світосприймання: розвивається здатність до абстрактного мислення і розширюється часова перспектива (Ж. Піаже, К.Левін). Ж.Піаже, аналізуючи підлітковий період (від 11 – 12 років до 14 – 15 років), відзначив, що це період фундаментальної децентрації – дитина звільняється від конкретної прив'язаності до наданих у полі сприймання об'єктів і починає розглядати світ із позицій того, як його можна змінити. У цьому віці особистість формує програму життя, що потребує розвитку гіпотетико-дедуктивного (формального) мислення. Дослідник психології підлітків М.Кле задачі розвитку у підлітковому віці формулює відносно чотирьох основних сфер: тіла, мислення, соціального життя і самосвідомості.

Переживання підлітком кризи зумовлене загостренням базових суперечностей віку: між сформованим почуттям дорослості та відсутністю адекватних способів її підтвердження, а також між прагненням підлітка до самостійності, самоствердження й контролем, опікою зі сторони дорослих. Відповідно, ломка старих психологічних структур приводить до вибуху неслухняності, грубощів, негативізму підлітка.

Підліток через власні душевні муки збагачує сферу своїх почуттів та думок, він проходить важку школу ідентифікації з самим собою і іншими, вперше оволодіваючи досвідом цілеспрямованого відособлення (В.С. Мухіна).

Швидкі темпи фізичного та розумового розвитку учня основної школи викликають нові психологічні потреби – визнання дорослості, самоствердження, які через недостатню соціальну зрілість підлітка ще не можуть бути задоволені.

Відтак, у віці 12,5-13 років відбувається різка зміна всієї системи переживань підлітків – як їх структури, так і змісту. Дана криза пов'язана з виникненням нового рівня самосвідомості підлітка – потреби і здатності пізнання самого

себе як особистості та індивідуальності. Підліткова криза відрізняється від інших вікових криз довшою тривалістю. Слід зазначити, що бувають випадки безкризового розвитку підлітка, якщо дорослі чутливо ставляться до потреб дитини цього віку і вчасно перебудовують взаємини з ними. Іноді безкризовий розвиток підлітка може бути лише вдаваним, а насправді проходити в прихованій формі або зміщуватись у часі. Якщо ж криза 13-ти років характеризується гострим перебігом, то може виявлятися через важковиховуваність підлітка. Важковиховуваність підлітка – явище несприймання чи опору підлітка виховному впливу дорослих, що має стійкий характер і потребує спеціальних корекційних психолого-педагогічних заходів. Детермінація важковиховуваності підлітків зазвичай має комплексний характер, поєднуючи зовнішні та внутрішні причини. Типовими зовнішніми причинами даного явища є прорахунки сімейного виховання, шкільна педагогічна занедбаність, несприятливий вплив стихійного середовища ровесників, а внутрішніми – деформоване переживання підлітком кризи 13-ти років, складність і нерівномірність формування його характеру, аномалії спадковості та соматичні порушення, відставання психофізіологічного розвитку. Відповідно, коригування важковиховуваності підлітків теж передбачає тривалий і системний соціальний вплив.

• **Моделюючи на основі аналізу наукових досліджень симптомокомплекс кризи 13 років, В.М.Поліщук у його структурі вирізняє такі ознаки:**

- 1) **Основний негативний симптомокомплекс:**
 - блок «пасивного самоствердження» у системі соціальних відносин, що характеризується наявністю безпосереднього опору впливам оточення шляхом вибору обмеженої кількості захисних позицій (впертість як непослух, негативізм, зарозумілість);
 - блок «активного самоствердження» у системі соціальних відносин, що визначається прагненням до вибору необмеженої кількості позицій, які можуть принести максимальний результат для задоволення власних потреб (дратівливість, хвалькуватість, хитрощі, лихослів'я);
 - «проміжний» блок – невміння (або небажання) зосередитись на процесі діяльності, предметах і явищах навколишньої дійсності (байдужість, лінощі, недбалість);
- 2) **Супутні ознаки** негативного симптомокомплексу: індивідуалізм, корисливість, агресивність, жорстокість, пристосовництво, пізнавальна обмеженість;
- 3) **Основний позитивний симптомокомплекс:** оптимізм, домагання ролі дорослого, уміння співпереживати, прагнення до самостійності;
- 4) **Супутні ознаки** позитивного симптомокомплексу: гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати з дорослими та однолітками як основний чинник соціалізації, переживання власних успіхів та невдач, старанність, уміння самоконтролю, мужність, дисциплінованість.

- ***Вікова криза підліткового розвитку має певні поведінкові прояви, що відображують суперечливі тенденції особистісного становлення:***

- реакція емансипації: прагнення звільнитися від опіки дорослих, ігнорування або неприйняття суспільних цінностей (деклараційна критика, що не передбачає конструктивних пропозицій, меркантильне протиставлення молодших і старших поколінь);

- реакція групування: бажання зайняти потрібне місце у групі, що приносило б задоволення від взаємин із однолітками; створення референтних груп, у яких посилюється власна значущість, створюються умови для самоствердження;

Підліткам властиве інстинктивне групування з ровесниками.

Існує 2 типи підліткових груп:

Перший тип відрізняється одностатевим складом, наявністю постійного лідера, досить жорсткою фіксованою роллю кожного члена, його твердим місцем на ієрархічній драбині внутрішньогрупових взаємних стосунків (підпорядкування одним і помикання іншими).

В цих групах кожен має свою роль. Є такі ролі, як «ад'ютант лідера» - фізично сильний підліток, з невисоким інтелектом кулаками якого лідер тримає групу в підпорядкуванні; є «антилідер», який намагається зайняти місце лідера; є «шістірка», якими всі помикають. Часто така група має «свою територію», яка оберігається від вторгнення ровесників інших груп, в боротьбі з якими протікає життя групи. Склад групи стабільний. Прийом нових членів пов'язаний з особливими «випробуваннями» чи ритуалами. Приєднатися до цієї групи без згоди лідера неможливо. Лідер оцінює новачка з точки зору небезпеки отримати сильного антилідера. Є схильність до внутрішньо-групової символіки - умовні знаки, своя мова, свої клички, свої обряди - «братання кров'ю».

До цієї групи належать: панки, рокери або байкери, неонацисти, любери, металісти. Подібні групи утворюються лише з підлітків чоловічої статі.

Другий тип відрізняється нечітким розподілом ролей, відсутністю постійного лідера - його функцію виконують різні члени групи в залежності від того, чим в даний момент група зайнята. Склад групи різностатевий і нестабільний - одні ідуть, інші приходять. Життя такої групи регламентовано мінімально, немає чітких вимог, задоволення яких необхідне для вступу в неї. До цієї групи належать хіппі, мажори, фанати, брейкери, попери (диско).

- хобі-реакції – захоплення певним видом занять, що може спричиняти ігнорування шкільних, домашніх обов'язків.

-

3. Соціальна ситуація розвитку у підлітковому віці

Межі підліткового віку у віковій психології досить невизначені (від 9 – 11 до 14 – 15 років), що зумовлено, зокрема, і особливостями соціальної ситуації розвитку особистості у цей період онтогенезу. Соціальна ситуація розвитку підліткового періоду полягає у формуванні якісно нової соціальної позиції

особистості, що передбачає її свідоме ставлення до себе як до члена суспільства. Підлітки долучаються до якісно нової системи взаємин, спілкування із однолітками і дорослими. Змінюється і фактичне місце підлітків у соціальних групах, перш за все – у сім'ї та серед однолітків. «Протягом цього періоду руйнується і перебудовується усе попереднє ставлення дитини до світу і до самої себе... і розвиваються процеси самосвідомості і самовизначення, що призводять, кінець кінцем, до тієї життєвої позиції, з якої школяр починає своє самостійне життя», – наголошувала Л.І.Божович. У підлітків з'являється почуття соціальної відповідальності як можливість і необхідність відповідати за себе і за інших на рівні дорослої людини.

Специфіка соціальної ситуації розвитку підлітків за визначенням К.Левіна проявляється у **маргінальності** – приналежності двом світам, двом культурам: підлітки вже не належать до дітей, але ще не є й дорослими.

Основні **системи соціальної ситуації розвитку** у підлітковому віці:

- «підліток – дорослий», що зумовлює формування соціальної зрілості, визначення особливостей перехідного етапу від дитинства до дорослості;
- «підліток – одноліток», що визначає зміни у соціальних стосунках із однолітками, сприяє реалізації спроби досягти нового статусу, самоствердженню, накопиченню досвіду міжособистісної взаємодії у межах неформальної групи. Домінування впливу сім'ї на ранніх стадіях онтогенезу у підлітковому віці поступово змінюється впливом групи однолітків, що є джерелом референтних норм поведінки і отримання певного статусу. Ці зміни відбуваються у двох напрямках, відповідно із задачами розвитку:

- 1) звільнення від батьківської опіки;
- 2) поступове входження у групу однолітків.

Системи соціальної ситуації розвитку можуть суперечити одна одній:

- одна із систем може переважати у життєдіяльності підлітка: спілкування із дорослими може приносити більше задоволення порівняно із спілкуванням із однолітками, і навпаки;
- моральні норми і цінності системи «підліток – дорослий» суперечать нормам і цінностям системи «підліток – одноліток».

Підлітковий період є складним етапом в онтогенезі особистості, що відрізняється характерними рівнями соціального дозрівання. Розрізняють три стадії розвитку підлітка.

- 1. **Локально-примхлива стадія** (10-11 років), на якій прагнення дитини до самостійності проявляється в локальних ситуаціях у вимогах визнання її дорослості старшими;
- 2. **Право-значима стадія** (12-13 років), що характеризується засвоєнням не лише обов'язків, але й прав у суспільстві;
- 3. **Стверджуюче-дійова стадія** (14-15 років), на якій розвивається готовність підлітка функціонувати у дорослому світі як повноправного члена суспільства.

Визначення провідної діяльності підліткового періоду. У процесі онтогенезу розгортається, ускладнюється, диференціюється багатопланова діяльність дитини, проте саме провідна діяльність визначає рівень функціонування психічних процесів. Суперечлива психологічна природа підліткового віку та відмінності суб'єктивної орієнтованості підлітків на певні зразки дорослості зумовлюють різноплановість провідної діяльності перехідного періоду розвитку, щодо визначення якої у традиційній психології представлено три підходи:

- 1) суспільно-корисна діяльність (Д.І. Фельдштейн, Б.С.Волков);
- 2) суспільно-значуща діяльність (В.В.Давидов);
- 3) інтимно-особистісне спілкування (Д.Б.Ельконін, Т.В.Драгунова, Л.Ф.Обухова, І.Ю.Кулагіна);

У дослідженнях Д.І.Фельдштейна в якості провідної діяльності визначається **суспільно-корисна діяльність** – діяльність, що спонукається мотивами особистої відповідальності перед суспільством та забезпечує розгорнуті відносини дитини як особливу форму їх долучення до суспільства і розвиток їх соціальної активності. Аргументуючи визначення провідної діяльності у підлітковому віці, Д.І.Фельдштейн наголошує, що у дитини підліткового віку значно розширюється сфера діяльності, ускладнюються її види і форми. Підлітки беруть участь в навчально-пізнавальній діяльності, у суспільно-політичній, культурно-масовій роботі, у фізкультурно-спортивній та творчій діяльності (технічна і художня творчість), долучаються до організаторської і господарсько-побутової діяльності школи, до внутрішньошкільної та позашкільної суспільно-корисної діяльності. Гра також продовжує займати у цьому віці важливе місце, але підлітка цікавить уже не стільки процес гри, скільки можливість підняти з її допомогою свій престиж в очах однолітків. Основне за обсягом місце у житті підлітка займає учбова діяльність (підліток – школяр). Проте, залишаючись актуальною і значущою, ця діяльність за психологічною роллю є лише однією із форм сукупної суспільно-корисної діяльності. «Саме різнобічна суспільно-корисна діяльність оптимально задовольняє потреби підлітка у побудові нових взаємин із дорослими, в реалізації самостійності, стає провідною у цей віковий період», – зазначає Д.І.Фельдштейн.

Суспільно-корисна діяльність забезпечує, за визначенням Д.І.Фельдштейна, найбільш інтенсивний розвиток соціальної активності підлітка: створює можливості для реалізації його потреби у самоствердженні та забезпечує визнання дорослими реальної значущості підлітка як члена суспільства.

Підліток долучається до різних видів суспільно-корисної діяльності, що розширює сферу його соціального спілкування, можливості засвоєння соціальних цінностей і правил поведінки, формує моральні якості особистості. «Саме суспільно-корисна діяльність стає резервним фактором виховання підлітка як громадянина», – підкреслює Б.С.Волков.

Існування у підлітковому віці стійкої тенденції щодо вияву самостійності, самоствердження, самовираження спричиняє укріплення і

поглиблення прагнення підлітків брати участь у соціально визнаних і соціально схвалюваних видах діяльності, що є значущими для всіх і забезпечують підлітку задоволення від усвідомлення своєї соціальної цінності. У такій діяльності відбувається розвиток адекватного їй мотиву – від бажання підлітка продемонструвати, проявити себе, коли інші виступають лише засобом задоволення цього бажання, до мотиву принесення користі іншим людям, де інші виступають метою його діяльності (Д.І. Фельдштейн).

Означене зумовлює визначення В.В.Давидовим як провідної діяльності у підлітковому періоді розвитку **суспільно-значущої діяльності**, основними видами якої є трудова, навчальна, суспільно-організаційна, спортивна та художня. При виконанні цих різновидів суспільно-значущої діяльності у підлітків виявляється підвищена увага до своїх успіхів і досягнень, які отримують певну соціальну оцінку. Усвідомлюючи соціальну значимість власної участі в реалізації цих видів діяльності, підлітки вступають у нові взаємовідносини між собою, оскільки кожна така діяльність виконується колективно, а її результати по-справжньому оцінюються знову-таки у колективі.

У процесі суспільно-значущої діяльності у підлітків формуються творче ставлення до праці, працьовитість, відповідальне ставлення до справ колективу, товариська взаємодопомога, громадська активність. Застосування у процесі творчої продуктивної праці знань, накопичених у навчальній діяльності, підводить підлітків до розуміння суспільної цінності їх особистих успіхів. Участь підлітків у художній самодіяльності, в роботі різних організацій, у боротьбі за досягнення високих спортивних результатів класного і шкільного колективу сприяє формуванню у них усвідомлення суспільної значущості виконуваних справ.

Беручи участь у спільній діяльності разом із іншими людьми, підлітки вчаться оцінювати їхні ділові і моральні якості, а також у зіставленні з ними – оцінювати і свої власні можливості. Спілкуючись з людьми в різних колективах (трудова, навчальна і т.д.), підлітки опановують нормами взаємин в них, а головне – умінням гнучко переходити від одного виду спілкування до іншого з урахуванням цих норм. Всі ці новоутворення призводять до виникнення у підлітків рефлексії на власну поведінку всередині різних колективних взаємин, вміння оцінювати свою поведінку і своє «я» за певними критеріями.

Більш поширеним у вітчизняній психології є визнання провідною діяльністю підліткового періоду розвитку **інтимно-особистісного спілкування** (Д.Б.Ельконін, Т.В.Драгунова, Л.Ф.Обухова, І.Ю.Кулагіна), що обумовлено значущістю потреби підлітків у спілкуванні з однолітками при неможливості абсолютного задоволення потреби у соціально орієнтованому спілкуванні. Прагнення підлітків бути дорослим викликає протистояння з боку дійсності: виявляється, що гідного місця в системі стосунків з дорослими підліток ще зайняти не може (в цьому і полягає основна

суперечливість періоду). Задовольнити основні вікові потреби підліток може лише у групі однолітків. **Інтимно-особистісне спілкування** – один з видів спілкування, заснований на особистісній симпатії партнерів по відношенню один до одного, їхній взаємній зацікавленості у встановленні і підтримці довірчих відносин. Інтимно-особистісне спілкування припускає Я-Ти-контакт, високий ступінь довіри партнераві, взаємне глибоке саморозкриття. Інтимно-особистісне спілкування активізується у випадку спільності цінностей співрозмовників, при цьому його змістом є співучасть партнерів по спілкуванню у проблемах один одного, що обумовлено взаєморозумінням думок, почуттів і намірів, а також наявністю обопільної симпатії. У підлітковому віці партнерами по інтимно-особистісному спілкуванню виступають друзі-однокласники, друзі по двору, друзі по клубу, гурткам, секціям або командам, більш старші підлітки. Дорослі і діти, як правило, не сприймаються підлітками в якості суб'єктів інтимно-особистісного спілкування.

До вищих форм інтимно-особистісного спілкування психологи відносять дружбу і любов. Провідним мотивом соціальної поведінки підлітка є прагнення знайти своє місце серед однолітків референтної групи. Підліток максимально залежний від цінностей групи. Оцінки товаришів починають набувати більшого значення, ніж оцінки вчителів і дорослих. Спілкуючись, підлітки засвоюють моральні цінності, правила і норми поведінки, програють необхідні моделі рольової поведінки. Відсутність такої можливості часто призводить до соціальної неадаптованості і проявів девіантної поведінки (Л.І. Божович). Інтимно-особистісне спілкування з однолітками у підлітковому віці стає важливим специфічним каналом передання інтимної інформації, значущої для розвитку підлітка (у тому числі психосексуального). За допомогою інтимно-особистісного спілкування із однолітками задовольняється потреба підлітка у пізнанні тих сфер дійсності, які його цікавлять і які із якихось причин не повністю задовольняються дорослими.

Інтимно-особистісне спілкування сприяє самоактуалізації особистості підлітка та підтриманню його психічного здоров'я. Дискусії щодо визначення провідної діяльності у підлітковому віці далекі від завершення. У сучасній науковій літературі простежуються спроби віднайти аргументи щодо комбінованого визначення провідної діяльності підлітка (комплексного поєднання навчання як виду суспільно корисної діяльності та інтимно-особистісного спілкування у практиці особистісного становлення підлітка (В.М.Поліщук)) або виявлення альтернативних підходів (проективна діяльність як провідна для підліткового віку у дослідженнях К.Н.Поліванової). Тому до цих пір важко дати закінчену соціально-психологічну характеристику цього типу діяльності, але вже можна гіпотетично припустити, що її сутність пов'язана із оволодінням підлітками основними формами розвиненого людського досвіду (різних видів спілкування) як глибинною підставою практичної свідомості.

Центральні новоутворення підліткового періоду.

На фоні розвитку провідної діяльності відбувається розвиток центральних новоутворень віку, що охоплюють усі сторони суб'єктивного розвитку: зміни відбуваються у моральній сфері, у плані розвитку вищих психічних функцій, в емоційній сфері (табл..1.).

У моральній сфері підлітків, що ще не має опори на моральні переконання і світогляд особистості, О.Б.Дарвіш відзначає дві особливості:

- • переоцінка моральних цінностей;
- • стійкі «автономні» моральні погляди, судження і оцінки, що не залежать від випадкових впливів, проте можуть змінюватися під впливом однолітків.

Л.С.Виготський центральним і специфічним новоутворенням підліткового віку вважав *почуття дорослості* – суб'єктивне переживання підлітком своєї дорослості, готовності бути повноправним і рівноправним учасником групи, що виявляється у поглядах, оцінках, у стратегіях поведінки і у стосунках із однолітками і дорослими.

Т.В.Драгунова відзначає такі прояви розвитку дорослості у підлітка:

- • наслідування зовнішніх проявів поведінки дорослих (заперечення своєї приналежності до дітей, прагнення бути схожим на дорослого зовні, набути їх особливості, уміння і привілеї);
- • орієнтація на якості дорослого (наприклад, у хлопчиків – сила, сміливість, воля тощо);
- • дорослий як зразок діяльності (розвиток соціальної зрілості в умовах співпраці дорослих і дітей, що формує почуття відповідальності, прагнення піклуватися про інших тощо);
- • інтелектуальна дорослість (прагнення щось знати і вміти; становлення домінуючої спрямованості пізнавальних інтересів, пошук нових видів і форм соціально-значущої діяльності, що здатні створювати умови для самоствердження сучасних підлітків).

Почуття дорослості як центральне новоутворення підлітків викликає їх прагнення змінити стосунки з слухняності, підкорення дитини дорослому на рівноправні взаємини. Дитяча безоцінна любов до батьків змінюється у підлітка на аналіз та критику їх особистісних якостей, тобто має місце ефект «зняття з п'єдесталу». Ефект «зняття з п'єдесталу» – зменшення авторитетності батьків для підлітка, спричинене його критичним, оцінним ставленням до особистісних якостей і поведінки батьків.

Дане явище викликає послаблення емоційних зв'язків між підлітком та батьками,

переключення його інтересів на середовище ровесників. Складність взаємин підлітків з батьками зумовлюється і асиметричністю їх інтересів. Так, батьки цікавляться всіма аспектами життя підлітків, тоді як останні через власний егоцентризм та малий життєвий досвід мало переймаються проблемами батьків. У відносинах з батьками підліток прагне налагодити нові зв'язки, підтверджуючи свою ідентичність та випробовуючи свою автономію.

Перебудова взаємин підлітка з батьками супроводжується його поведінковим відокремленням від дорослих, що виявляється в *реакціях емансипації та опозиції*.

Підліткова реакція емансипації – прагнення підлітка звільнитись від опіки, контролю дорослих і здобути автономність від старшого покоління.

Підліткова реакція опозиції – протиставлення цінностей та норм підлітка вимогам дорослих.

Підліткова реакція емансипації є багатогранним явищем, що зазвичай охоплює різні сторони його психіки, діяльності та поведінки. Російський психолог І.С. Кон розрізняє емоційну, поведінкову та нормативну емансипацію підлітків:

Емоційна Емансипація • послаблення емоційних зв'язків з батьками, пошуки емоційної близькості з ровесниками

Поведінкова Емансипація • прагнення підлітка звільнитись від контролю та опіки батьків.

Нормативна Емансипація • заперечення норм та цінностей батьків, тенденція до вироблення власних ціннісних орієнтацій, ідеалів.

Емоційна емансипація підлітків спирається на попередні досягнення їх виховання і символізує суперечливість батьківських завдань: дорослі повинні забезпечити

захищеність та підтримку дітям і водночас сприяти становленню їх незалежності,

самостійності. Емоційна емансипація дається підліткові значно легше, ніж його батькам. Переключення інтересів підлітка на ровесників, послаблення частоти спілкування та відвертості, довіри між батьками та підлітком є неминучим явищем, яке, однак, не заперечує вагомості родини для дорослішання підлітка.

Його прагнення до поведінкової та нормативної автономії теж є досить відносним. В дійсності підлітки не прагнуть до повної свободи, так як вона сприймається ними як відчуження від родини. За словами Ф.Райса, підлітки хочуть мати право робити власний вибір, проявляти свою незалежність, сперечатись зі старшими і нести відповідальність за свої слова і вчинки, однак повна свобода їм не потрібна. Зміна взаємин підлітків з батьками супроводжуються конфліктами. Їх типовими причинами є батьківський контроль за поведінкою, навчанням підлітка, його вибором друзів, необхідність виконання

підлітком побутової роботи та способів вибору ним одягу, зачіски. Частота розгортання та характер розв'язання конфліктів підлітків та батьків суттєво залежать від стилю батьківського виховання. За думкою Е.Еріксона, впродовж дитинства та отрочтва найбільш важливими є два вектори виховного впливу родини – батьківське прийняття / чуйність та батьківська вимогливість / контроль, поєднання яких утворює чотири стилі батьківського виховання, зміст яких досліджувала американський психолог Д.Баумрінд.

Практикування батьками одного із означених виховних стилів викликає певні зміни особистості підлітка:

**Вплив стилів батьківського виховання
на результати психічного розвитку підлітка**

Стилі виховання	Наслідки для психічного розвитку підлітків
Авторитетний	Висока самоповага і самооцінка, значні соціальні вміння, велика увага до соціальних та моральних проблем, хороша навчальна успішність
Авторитарний	Середні соціальні вміння, високий рівень тривожності, нестійка самооцінка, несамоствійність і підвищена конформність до впливу ровесників
Потуральний	Низькі соціальні вміння, пасивність, інфантилізм та егоїзм, слабкий самоконтроль, схильність до демонстративної та аморальної поведінки
Відсторонений	Низькі соціальні вміння, занижена самооцінка, висока тривожність та агресивність, схильність до неконтрольованої й аморальної поведінки

Основними детермінантами розвитку самосвідомості підлітків є прагнення до самопізнання, зміст якого виявляється в індивідуалізації, наслідуванні тощо. У самооцінці підлітків виявляються егоцентризм (неадекватно високий рівень сконцентрованості на власній особистості, що спричиняє переоцінку своїх можливостей, надмірне честолюбство, самовпевненість), впевненість у собі, цінність образу фізичного «Я» (уявлення про себе із позицій еталонів чоловіка або жінки).

Новоутворення підліткового періоду

Зміст розвитку

Новоутворення

Когнітивний розвиток

Відчуття і сприймання

Пам'ять

Увага

Мовлення і мислення

- Категоріальні форми сприймання.
- Інтелектуалізація сприймання.
- Логічна пам'ять.
- Інтелектуалізація пам'яті.
- Частіше використовується механічне запам'ятовування
- Довільна, більш стійка.
- Здатність до розподілу уваги.
- Розвивається післядовільна увага
- Мовлення розвивається за рахунок розширення словника та засвоєння чисельності значень.
- Здатність вар'ювати мовлення залежно від стилю спілкування та особистості співрозмовника.
- Особливого значення набуває сленг.
- Теоретико-розмірковуюче, дискурсивне

мислення.

- Здатність оперувати гіпотезою у розв'язанні інтелектуальних задач.
- Розвиваються операції: класифікація, аналіз, узагальнення.
- Абстрактно-логічне мислення
- Рефлексивне мислення (предметом уваги і оцінки підлітка стають його власні інтелектуальні операції).
- Поглиблення і диференціація пізнавального процесу.

Психосоціальний розвиток

Структури особистості

- Прагнення до дорослості і самостійності, потреба бути і вважатися дорослим, потреба у визнанні власної дорослості.
- Уявлення про себе не як про дитину.
- Функціональна установка, пов'язана з бажанням звільнитися від психічної опіки дорослого, мотив усвідомлення себе як суспільної істоти.
- Інтерес до власної особистості і до свого положення в суспільстві.
- Потреба в самопізнанні, самоудосконаленні, самовихованні, самоосвіті, самовизначенні.
- Особистісна рефлексія.
- Світ нових переживань і їх інтелектуалізація.
- Інтегральні полярні шкали особистісних критеріїв.
- Особистісне самовизначення; актуалізація механізмів самотворення, свідомий розвиток суб'єктом власного «Я».
- Формування спрямованості особистості
- Звернення до світоглядних проблем, етичний світогляд.
- Здатність до усвідомлюваного і самостійного прийняття рішень.
- Здатність до цілепокладання, поява більшої стійкості цілей, виникнення відносно стійких форм поведінки
- Прагнення приймати участь у суспільно необхідній роботі; прагнення залучитися до життя і діяльності дорослих.
- Управління своєю когнітивною поведінкою.
- Самостійні форми виконання всіх частин навчальної діяльності.

	<ul style="list-style-type: none"> • Орієнтація на вікову і соціальну норму інтелектуалізації. • Нова мотивація, нове ставлення до дійсності і до самих знань.
Свідомість самосвідомість	<ul style="list-style-type: none"> і • Новий рівень самосвідомості; виникнення і формування почуття дорослості як нової форми самосвідомості. • «Я-концепція», формування «Я-образу». • Соціальна свідомість як усвідомлення себе у суспільстві; практична свідомість. • Усвідомлення себе в якості суб'єкта діяльності і носія певних особистісних якостей; • Довільність самопізнання. • Розвиток рефлексії, рефлексивні очікування. • Розвиток самооцінки. • У моральній сфері відбувається переоцінка моральних цінностей і формуються стійкі «автономні» моральні погляди, судження і оцінки, незалежні від випадкових впливів.
Навички міжособистісного спілкування.	<ul style="list-style-type: none"> • Вміння підкорятися нормам соціального (колективного) життя. • Критичне відношення до оточуючих. • Вироблення кодекса «товариства». • Гіпертрофована потреба в спілкуванні з однолітками; прив'язаність до однолітків. • Дружба.

Девіантна поведінка у підлітковому віці.

Девіантна поведінка особистості – це стійка поведінка особистості (групи), що не відповідає офіційно встановленим або фактично укладеним у даному суспільстві нормам, завдає реальної шкоди суспільству або самій особистості (групі), супроводжується соціальною дезадаптацією і приносить приховану вигоду її носію (особистості, групі).

Девіантна поведінка, за визначенням Ю.О.Клейберга, є специфічним способом змінення соціальних норм і очікувань за посередництвом демонстрації ціннісного ставлення до них. Для цього людина використовує власні прийоми самовираження: сленг, стиль, символіку, моду, манери, вчинки тощо. Девіантні дії виступають:

- В якості засобу досягнення значущої мети;
- як спосіб психологічної розрядки, заміщення блокованої потреби і переключення діяльності;
- як самоціль, що задовольняє потребу у самореалізації і самоствердженні.

З погляду соціально-нормативного критерію провідним показником адекватності поведінки є *рівень соціальної адаптації особистості* (рівновага між цінностями, особливостями індивіда і правилами, вимогами оточуючого його соціального середовища). Деадаптація – це стан зниженої здатності (небажання, невміння) приймати і виконувати вимоги середовища як особисто значущі, а також реалізовувати свою індивідуальність в конкретних соціальних умовах. Девіантна поведінка школяра може носити характер як соціальної, так і шкільної деадаптації. Ускладнення шкільного навчання, що відбувається при переході учнів з початкової до основної школи, створює ризик розгортання *підліткової шкільної деадаптації*. За даними В.В. Гороховського, підтверджуваними й іншими дослідниками, якщо в молодших класах шкільна деадаптація зустрічається в 8-10% випадків, то у підлітків – в 18-20%. В структуру *шкільної деадаптації*, разом з такими її проявами, як неуспішність, порушення взаємостосунків з однолітками, емоційні порушення, входять і поведінкові відхилення (дисциплінарні порушення, прогули, гіперактивна поведінка, агресивна поведінка, опозиційна поведінка, куріння, хуліганство, крадіжки, брехня). Ознаками більш масштабної *соціальної деадаптації* в шкільному віці можуть виступати: регулярне вживання психоактивних речовин (летючі розчинники, алкоголь, наркотики), сексуальні девіації, проституція, бродяжництво, здійснення злочинів.

Останнім часом спостерігається поява *нових форм* девіантної поведінки школярів, пов'язаних із залежністю від латиноамериканських серіалів, комп'ютерних ігор або релігійних сект. **Виділяються три основні групи девіантної поведінки:**

1) антисоціальна (делінквентна) поведінка – дії особистості, що відхиляються від встановлених в даному суспільстві в даний час законів, загрожують благополуччю інших людей або соціальному порядку і кримінальні в своїх крайніх виявах.

Сукупність *зовнішніх умов і внутрішніх причин*, які викликають делінквентну поведінку: *соціальні умови* (слабкість влади, недосконалість законодавства, соціальні катаклізми, низький рівень життя); *мікросоціальна ситуація*: асоціальне і антисоціальне оточення (алкоголізм батьків, асоціальна і антисоціальна сім'я або компанія); бездоглядність; багатодітна і неповна сім'я; внутрісімейні конфлікти тощо. **2) асоціальна (аморальна)**

В *молодшому шкільному віці* (6-11 років) делінквентна поведінка може виявлятися в таких формах: насильство по відношенню до молодших дітей або однолітків, жорстоке поводження з тваринами, дрібне хуліганство, нищення майна, підпал, порушення шкільних правил і дисципліни, прогули уроків, втечі з дому, брехливість і крадіжки.

У *підлітків* переважають: хуліганство, крадіжки, пограбування, вандалізм, фізичне насильство, торгівля наркотиками і зброєю, рекет, сутенерство, шахрайство, напад на бізнесменів і іноземців. За статистикою велика частина злочинів, зроблених підлітками, – групові. В групі знижується

страх покарання, різко посилюються агресія і жорстокість, знижується критичність до подій і до себе.

2) асоціальна (аморальна) поведінка – це ухилення від виконання морально-етичних норм, що безпосередньо загрожує благополуччю міжособистісних відносин. Вона може проявлятися як агресивна поведінка, сексуальні девіації (безладні статеві зв'язки, проституція і ін.), залучені в азартні ігри на гроші, бродяжництво. Характерним проявом асоціальної поведінки є *агресія* – (від лат. «*agressio*» – *напад*) – мотивована, деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам існування людей в суспільстві, завдає фізичної шкоди об'єктам нападу, а також моральний збиток живим істотам (негативні переживання, стан напруженості, пригніченості, страху і т.п.). *Основними формами агресивної поведінки* є: фізична агресія; негативізм, спрямований проти керівництва і встановлених правил; підозрілість; вербальна агресія – вираз своїх відчуттів через чвари, образи, приниження; аутоагресія – агресія, спрямована на самого себе. Характер агресивної поведінки багато в чому визначається *віковими особливостями людини*. У *дітей* частіше зустрічаються втечі з дому, бродяжництво, шкільні прогули, агресивна поведінка, лихослів'я, брехня, крадіжка, жебрацтво. В *молодшому шкільному віці* агресія частіше виявляється по відношенню до більш слабких учнів у формі насмішок, тиску, лайок, бійок. Гостріше всього постає проблема агресивної поведінки у *підлітковому віці*, коли посилюються: негативізм, демонстративна поведінка; неадекватна самооцінка, неадекватний рівень домагань; підвищена емоційна напруженість і тривожність; неадекватне уявлення підлітків про місце в сім'ї, про відношення до них однолітків і т.п.

У підлітковому віці найбільш поширені втечі з дому, бродяжництво, шкільні прогули або відмова від навчання, брехня, агресивна поведінка, проміскуїтет (безладні статеві зв'язки), графіті (настінні малюнки і написи непристойного характеру), субкультуральні девіації (сленг, шрамування, татуювання). Специфічною особливістю агресивної поведінки в *підлітковому віці* є його залежність від групи однолітків на фоні краху авторитету дорослих. В даному віці бути агресивним часто означає «здаватися або бути сильним». Агресивна поведінка підлітків постає і як засіб задоволення потреб в спілкуванні; самовираженні і самоутвердженні; відреагуванні на неблагополучну обстановку в сім'ї і на жорстоке ставлення з боку батьків; досягнення значущої мети. Таким чином, в підлітковому віці агресивна поведінка є своєрідним захисним механізмом. Більш того, в процесі соціалізації особистості агресивна поведінка виконує ряд важливих функцій. В нормі вона звільняє від страху, допомагає відстоювати свої інтереси, захищає від зовнішньої загрози, сприяє адаптації, виступає *джерелом активності* індивіда, його творчого потенціалу і прагнення до досягнень.

Оскільки в сім'ї дитина проходить *первинну соціалізацію* істотний вплив на формування агресивної поведінки здійснюють такі чинники: низький ступінь згуртованості сім'ї; конфліктність; неадекватний стиль

сімейного виховання. *Форми вияву агресії в сім'ї* різноманітні: пряме фізичне або сексуальне насилля, холодність, образи, негативні оцінки, придушення особистості, емоційне неприйняття дитини.

3) Аутодеструктивна (саморуйнівна поведінка) – це поведінка, що відхиляється від медичних і психологічних норм та загрожує цілісності і розвитку самої особистості. Саморуйнівна поведінка в сучасному світі постає в наступних основних *формах*: суїцидальна поведінка, харчова залежність, хімічна залежність (зловживання психоактивними речовинами), фанатична поведінка (наприклад, залучення в деструктивно-релігійний культ), аутична поведінка, віктимна поведінка (поведінка жертви), діяльність з ризиком для життя (екстремальні види спорту, перевищення швидкості).

Специфікою аутодеструктивної поведінки в підлітковому віці є її *опосередкованість груповими цінностями*. Група, в яку включений *підліток*, може спричиняти такі форми аутодеструкції: наркозалежну поведінку, комп'ютерну залежність, харчові аддикції, рідше – суїцидальну поведінку. Для підлітків найбільш характерний *демонстративний суїцид*. Він не пов'язаний з бажанням померти, а є способом звернути увагу на свої проблеми, покликати на допомогу, вести діалог, спроба своєрідного шантажу. Самогубство спонукається гнівом, страхом, бажанням покарати себе або інших. А.Е.Лічко відзначає, що лише у 10 % підлітків є істинне бажання накласти на себе руки, в 90 % – це крик про допомогу. В цілому можна говорити про значний вплив на суїцидальну поведінку підлітків міжособових відносин із однолітками і батьками. Ю.О.Клейберг серед найбільш виражених ознак підліткових девіацій називає такі: висока афективна зарядженість поведінкових реакцій; імпульсивний характер реагування на ситуацію, що спричиняє фрустрацію; короткочасність реакцій із критичним виходом; низький рівень стимуляції; недиференційована спрямованість реагування; високий рівень готовності до девіантних дій як самоціль, що задовольняє потребу у самореалізації і самоствердженні. Однією з форм виявлення девіантної поведінки, що за визнанням В.Д.Менделевича поєднує девіації із креативністю, є пошукова активність, прагнення до розширення свого досвіду (В.С.Ротенберг, В.В.Аршавський та ін.), що виявляється у допитливості, нестабільності, схильності до існування в умовах невизначеності.

Психологічні особливості розвитку в період ранньої юності (15-17/18 років).

1. Межа переходу від підліткового до юнацького віку дуже умовна і за різними схемами періодизації припадає на різний вік. Психологи розходяться у визначенні вікових меж юності. У західній психології взагалі переважає тенденція до об'єднання отрочтва та юності у єдиний віковий період, що називають періодом дорослішання (adolescence), змістом якого є перехід від дитинства до дорослості, а його межі можуть сягати від 12-14 до 25 років.

У вітчизняній науці прийнято розглядати юність як самостійний період розвитку людини, особистості та індивідуальності. Юнацький період триває

від 16 до 23 (25) років. Перехід від дитинства до дорослості поділяється на два етапи: підлітковий вік (отроцтво) та юність ранню (16-18 років) та пізню (18 - 23 (25) років). Однак, хронологічні межі цих вікових груп часто визначають по-різному. Наприклад, у вітчизняній психіатрії вік від 14 до 18 років вважають підлітковим, а в психології 16-18-річних вважають юнаками. Юнацький період визначає фазу переходу від залежного дитинства до самостійної і відповідальної дорослості, що передбачає завершення фізичного дозрівання і досягнення соціальної зрілості.

Анатомо-фізіологічні особливості розвитку у період ранньої юності.

В період ранньої юності завершується головна фаза біологічного розвитку: закінчується формування скелета, відбувається наближення піку загальносоматичного розвитку (19-21р), піку динамічності процесів збудження і гальмування у корі головного мозку, що спричиняє увагу юнаків до оцінки власного фізичного розвитку, гіперувагу до власної зовнішності. Активними в юності є фізіологічні потреби, серед яких виокремлюються потяги до фізичної і сексуальної активності. Відбувається усвідомлення юнаками своєї фізичної сили, здоров'я і привабливості. До 15 років в основному завершується дозрівання кори великих півкуль і формування нейронного апарату всіх ділянок головного мозку, що створює передумови для розвитку психофізіологічних, психічних та інтелектуальних функцій (фронтальне підвищення функціонального рівня психомоторних характеристик, уваги, пам'яті, мислення).

Анатомо-фізіологічні особливості розвитку у період ранньої юності означають початок стадії фізичної зрілості – відносно стабільної стадії фізичного розвитку. Період ***раннього юнацького віку*** (16-18 pp.) – завершальний етап первинної соціалізації. Це надзвичайно складна, суперечлива та визначальна стадія життєвого шляху особистості. І.С. Кон визначає юнацький вік як «фазу переходу від залежного дитинства до самостійної та відповідальної дорослості, що передбачає, з одного боку, завершення фізичного, зокрема статевого, дозрівання, а з іншого – досягнення соціальної зрілості». На думку А.В.Толстих, юність є другим перехідним періодом в розвитку особистості: підліток тісно пов'язаний зі своїм дитинством, що проходить, а юнак тягнеться до молодості і зрілості, що наближаються. Е.Еріксон визначає юнацький вік як період «нормативної кризи», в процесі якої особистість набуває ідентичності (психосоціальної тотожності). Для цього юнак має оцінити свої сильні і слабкі сторони, навчитися використовувати їх для отримання чіткого уявлення суб'єкта про себе і свої майбутні перспективи.

Вікова криза 17 років виникає на межі шкільного і нового дорослого життя. В.І.Слободчиков та Є.І.Ісаєв кризу юності пов'язують із становленням авторства власного життя (17 – 21 рік), із вступом до самостійного життя. У симптомокомплексі кризи 17 років провідними негативними ознаками залишаються впертість і негативізм, зниження сили яких є одними із показників закінчення офіційного та неофіційного дитинства.

У кризі юності молоді люди зустрічаються із кризою смислу життя, що зумовлює:

1. пошук власного місця у системі соціальних стосунків;
2. критичне сприймання спільного із дорослими життєвого простору;
3. прагнення до самовизначення (професійного, особистісного, індивідуального) та самореалізації;
4. актуалізацію потреби у самоповазі;
5. юнацький максималізм як насторожене, або заперечне, скептичне ставлення до різнопланових компромісів.

З точки зору вітчизняної психології центральним новоутворенням раннього юнацького віку є особистісне самовизначення, що постає як потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості. У західній психології для позначення цього феномена використовують поняття «*ідентичність*» – усвідомлена індивідом самототожність. За визначенням Е.Еріксона ***ідентичність*** – це психосоціальна тотожність, суб'єктивне почуття особистої самототожності і безперервності (сталості), яке дозволяє особистості усвідомлювати себе у своєму ставленні до навколишнього середовища і визначає систему ідеалів, життєвих перспектив, цінностей, соціальних ролей із відповідними формами поведінки. Е.Еріксон стверджує, що ідентичність індивіда ґрунтується на двох спостереженнях, які існують водночас: відчутті тотожності самому собі та неперервності свого існування в часі і просторі й усвідомленні того факту, що твої тотожність і неперервність визнаються оточуючими. «Я – той самий» – це певна «константність особистості» (К.С.Абульханова-Славська), тобто стійка тотожність суттєвих індивідуальних рис, інтеграція їх в узагальнене узгоджене уявлення про себе («образ Я»), послідовність і смислова наступність внутрішнього світу, безперервність у часі персональної історії та індивідуального досвіду переживань. Шлях становлення такої самототожності у ранньому юнацькому віці лежить через узагальнення, кристалізацію дитячих переживань та ідентифікацій, рольового досвіду та досвіду соціальних впливів, оцінок та очікувань оточуючих.

Е. Еріксон розглядає ідентичність у двох аспектах:

- *его-ідентичність*, що передбачає два рівні: індивідний та особистісний. На *індивідному* рівні ідентичність визначається як результат усвідомлення і уявлення свого фізичного зовнішнього вигляду та природних задатків. На *особистісному* рівні ідентичність визначається як відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, прагнення до розвитку і реалізації власних здібностей та інтересів.
- *соціальна ідентичність*, що визначається Е. Еріксоном як особистісний конструкт, який відображає внутрішню солідарність людини з соціальними, груповими ідеалами і стандартами. Соціальну ідентичність Е. Еріксон розглядає в двох аспектах: груповому і психосоціальному. *Групова ідентичність* – це включеність особистості в різні спільноти, підкріплена

суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності зі своїм соціальним оточенням. *Психосоціальна ідентичність* – це те, що дає людині відчуття значущості свого буття в рамках даного соціуму.

Стабільність ідентифікації забезпечує здатність людини досягати гармонійного співвідношення між власним уявленням про себе і уявленнями інших, між соціальним і індивідуальним «Я». Але процес адаптації – це динамічний процес, який може супроводжуватися *психосоціальною кризою* – неминучим етапом на шляху саморозвитку особистості до отримання нової, зрілої ідентичності. Е.Еріксон вважає, що становлення ідентичності є вирішальним моментом розвитку в юнацькому віці, коли індивідуальна і соціальна ідентичність мають інтегруватися. Він описує центральну кризу юності як кризу «ідентичності проти сплутаності ідентичності». Альтернатива ідентичності – плутанина ідентичності, яка й призводить до девіантної поведінки і міжособистісних конфліктів.

Е.Еріксон вважає, що *криза ідентичності* включає ряд протистоянь:

- визначена чи розпливчата часова перспектива,
- впевненість або сором'язливість,
- експериментування з різними ролями чи фіксація на одній ролі,
- здатність до навчіння чи параліч діяльності,
- сексуальна поляризація чи бісексуальна орієнтація,
- взаємини лідер – послідовник чи невизначеність авторитетів,
- ідеологічна переконаність чи заплутаність системи цінностей.

Чим успішніше юнак подолає кризу, тим легше йому буде справитися з подібними переживаннями у майбутньому. На цьому шляху можуть виникати певні невдачі:

- *рольове змішування* (молода людина не здатна завершити психосоціальне самовизначення, що спонукає її повернутися на більш ранній етап розвитку);
- *дифузія часу* (порушення сприйняття часу, що виявляється двояко: або виникає відчуття цейтноту, або відчуття розтягнутості й пустоти часу, нудоти й нікчемності існування);
- *застій в роботі* (порушення працездатності, зажуреність у непотрібні речі, справи на шкоду всім іншим заняттям, нездатність ні продовжувати освіти, ні вибирати роботу);
- *негативна ідентичність* (заперечення до всіх передбачуваних ролей і цінностей, орієнтацій на «протилежне» - небезпечний, шкідливий, небажаний зразок, від якого наполегливо застерігають. Юнаки можуть обрати «негативну», асоціальну ідентичність, яка призводить до девіантної поведінки. Остання є втечею від проблем дорослого життя в алкоголь, наркотики, кримінальні угруповання, релігійні секти тощо).

Головним завданням, що постає перед особистістю у ранній юності, за Е.Еріксоном, є формування *почуття ідентичності* на противагу рольової невизначеності особистісного «Я». Відсутність особистісної ідентичності (криза ідентичності) часто пов'язана з нездатністю юнаків обрати професію

та продовжити освіту. Така рольова невизначеність, відсутність усвідомлених цілей та пізнавальних інтересів призводять до появи тривоги, почуття безпорадності та непотрібності.

Значної уваги заслуговують ідеї Дж. Марсія, який запропонував свій підхід структурного аналізу ідентичності. Дж.Марсія визначив ідентичність як структуру еґо – внутрішню, самотворчу, динамічну організацію потреб, здібностей, переконань і індивідуальної історії. Він висунув припущення, що ідентичність виявляється через «вирішення проблем»: вирішення кожної, навіть незначної життєвої проблеми робить певний внесок у досягнення ідентичності, підвищує усвідомлення своїх сильних і слабких сторін, цілеспрямованості і усвідомленості свого життя.

Дж. Марсія виділив чотири статуси існування *особистісної ідентичності*. *Досягнута ідентичність*. Цей статус притаманий людині, яка пройшла період кризи самовизначення та сформувала певну сукупність значимих для неї цілей, цінностей і переконань.

Мораторій. Цей статус має людина, яка перебуває в стані кризи ідентичності і активно намагається вирішити її, використовуючи різні варіанти. Така людини постійно знаходиться в стані пошуку інформації, яка потрібна для вирішення кризи.

Дострокова (передчасна) ідентичність. Цей статус має людина, яка ніколи не переживала стану кризи ідентичності, але володіє певним набором цілей, цінностей та переконань. Ці елементи формуються відносно рано, але не в результаті самостійного пошуку і вибору, а внаслідок ідентифікації з батьками або іншими значимими людьми.

Дифузна ідентичність. Такий стан ідентичності характерний для людей, які не мають міцних визначених цілей, цінностей і переконань та які не намагаються активно сформувати їх.

Для побудови статусної моделі ідентичності Дж. Марсія використовує *два параметри*: наявність чи відсутність кризи – стану пошуку ідентичності; наявність чи відсутність одиниць ідентичності – особистісних цілей, цінностей, переконань.

А. Ватерман у визначенні ідентичності зосереджує увагу на ціннісно-вольовому аспекті. На його думку, ідентичність пов'язана з наявністю чіткого самовизначення, що включає вибір цілей, життєвих цінностей, яким людина слідує впродовж всього життя. Сучасні суспільні кризи, проявом яких є розмивання цінностей (А.Ватерман. Д. Марсія, Е. Еріксон), негативно позначаються на образі світу і ціннісних орієнтирах, що формуються у юнаків, які зустрічаються, з одного боку, з потенційною багатоваріантістю шляхів самовизначення, а з іншого – із неготовністю зробити свідомий і самостійний вибір. Отже, *проблема кризи ідентичності* актуалізується в сучасних суспільно-політичних умовах, а також з урахуванням тенденції інфантилізації сучасної молоді.

Соціальна ситуація розвитку у ранньому юнацькому віці. *Соціальна ситуація* розвитку даного вікового періоду неоднорідна. Специфічною

задачею ранньої юності є прагнення соціального і особистісного самовизначення, що передбачає орієнтування і визначення свого місця у світі дорослих. Характерним є розширення діапазону соціальних ролей, їх якісне поглиблення. Розширюється діапазон громадсько-політичних ролей та пов'язаних з ними інтересів і відповідальності: в 16 – отримання паспорта, у 18 – виборче право і право на створення сім'ї. Однак зберігається залежність від дорослих, зокрема в матеріальному плані, що зумовлює потребу в автономії від дорослих.

Перехід від несамотійного, залежного дитинства до самотійної та відповідальної дорослості торкається усіх аспектів життя, супроводжується внутрішніми і зовнішніми протиріччями процесу становлення ідентичності та «Я-концепції» в цей період. Все це знаходять своє відображення у теоретичних підходах до аналізу юнацького віку, ключовим питанням у яких є проблема самовизначення у юнацькому віці.

Основними напрямками виявлення нової соціальної ситуації розвитку у період ранньої юності є такі: 1) переосмислення власної значущості в системі соціальних відносин; 2) пошук сенсу життя як заключна фаза становлення особистості, що спричиняє виокремлення проблеми набуття ідентичності та перспектив подальшого розвитку власного «Я»; 3) зорієнтованість на здобуття статусу самотійної дорослої людини; 4) потреба в особистісному та професійному самовизначенні.

Спілкування з однолітками є важливим чинником соціалізації в ранньому юнацькому віці. Основними сферами, де розгортається соціалізація особистості в ранньому юнацькому віці виступають: діяльність, спілкування та самосвідомість. Д.Б.Ельконін визначав, що в підлітковому віці спілкування є провідним видом діяльності, але і в юнацькому віці воно не втрачає свого значення. В процесі спілкування, юнаки будують відносини, включаються в різноманітні види діяльності. Всі дослідники юнацтва (Виготський Л.С., Божович Л.М., Кон І.С. ті ін.) так чи інакше сходяться у визнанні того великого значення, яке має для старших школярів спілкування з однолітками, взаємовідносини з ними в юнацьких групах та колективах.

Л.Божович відмічає, що якщо в молодшому шкільному віці основою для об'єднання дітей найчастіше є спільна діяльність, то у ранньому юнацькому віці, навпаки, привабливість занять та інтереси в основному визначаються можливістю широкого спілкування з ровесниками

Основними тенденціями спілкування сучасного юнацтва є такі:

1) широта і різноманітність спілкування і контактів з однолітками: від численних приятельських компаній до вузьких, зазвичай парних, інтимно-особистісних відносин.

Юнацька дружба — перша самотійно обрана прив'язаність, яка передуює коханням з притаманною йому високою емоційністю та безкомпромісністю.

Передумовою дружби стає усвідомлена потреба в ній, обумовлена відчуттям самотності та дефіцитом емоційного тепла; а іноді дружба поступово виростає з товариських відносин.

2) Виникнення першої любові і сексуальної прихильності. Почуття першої любові надзвичайно сильні, яскраві, значимі в житті юнацтва, але водночас характеризуються нестійкістю, залежністю від ситуації, поверховістю.

3) Поява *юнацької субкультури*, що, на думку І.С. Кона, являє собою єдність того, що і як юнацтво сприймає і засвоює з культурної спадщини минулих поколінь, і того нового, що кожне молоде покоління створює самостійно.

В юнацькому віці зростання вибіркової дружніх стосунків супроводжується посиленням їх стійкості. Але найважливіше зрушення в юнацькій дружбі – зростання її психологічної інтимності. Молоді люди стають спроможними на глибоку сповідальність та саморозкриття, прощення. Для ранньої юності притаманна ідеалізація друзів і самої дружби. Потребуючи сильної емоційної прив'язаності, молоді люди можуть не помічати реальних якостей партнера, а створюють бажані уявні образи. У власне юності ця тенденція послаблюється. Спілкування юнаків з протилежною статтю теж містить відбиток роботи фантазії. Особливо актуальним це стає щодо закоханості та кохання. В перших юнацьких захопленнях вагому роль відіграє фантазія (у хлопців вона має еротичний зміст, у дівчат – романтичний). Юнацькі мрії про кохання виражають прагнення особистості до тісних емоційних контактів, розуміння, психологічної близькості. Еротичні мотиви в юнацькому коханні слабо виражені або відділені від психологічної близькості. Так, дівчата можуть вважати справжнє кохання платонічним, «чистим». У хлопців роз'єднаність ніжних почуттів та еротичних потягів пов'язана з швидкими темпами їх статевого дозрівання та тиском стереотипу маскуліності. Поєднання сексуальності та духовності в коханні відбувається у власне юності. Юнацьке кохання характеризується глибшою інтимністю, ніж дружба. Воно включає в себе дружбу та потребу фізіологічної близькості, інтимності. Поява коханої людини знижує емоційний запал одностатевої дружби, однак не виключає її важливості для молодшої людини. Перше кохання юнаків наповнене пристрастю та сподіваннями, однак часто не витримує життєвих випробувань. Юнаки дуже болісно переживають втрату кохання через емоційну силу, значимість цього почуття. Ставлення до романтичних почуттів представників цього віку може бути невротичного залежного характеру або ж, навпаки, знецінення, заперечення. Окремі хлопці та дівчата спілкування з протилежною статтю сприймають як свого роду колекціонування. Неодмінним атрибутом романтичних стосунків молодих людей є побачення, які в юнацькому віці мають поліфункціональний характер:

Функції побачень для молоді: спосіб розваги, пошук шлюбного партнера, дружнє довірливе спілкування, набуття і розширення сексуального досвіду, підвищення чи збереження соціального статусу, засіб соціалізації. Головними проблемами побачень хлопці та дівчата називають складності

спілкування щодо змісту розмови, вибір місця проведення часу на побаченні, сором'язливість, вироблення оптимального ступеня відкритості і щирості з партнером, непорозуміння на сексуальному ґрунті. В зв'язку з великою значимістю для юнака думки ровесників про нього актуальною є проблема самопрезентації як способу вираження своєї індивідуальності в суспільстві. З іншої сторони, хлопець чи дівчина прагне інтегруватись в середовищі ровесників. Обидва ці аспекти дозволяє поєднати та втілити залучення молодих людей до так званої *юнацької субкультури*.

Бажання виглядати якнайкраще в очах партнера викликає рисовку – перебільшення своїх позитивних якостей, припис неіснуючих чеснот і маскування негативних рис. (Ф.Райс).

Юнацька (молодіжна) субкультура – особливий етико-естетичний пласт, який визначає стиль життя, мислення молодих людей і відрізняється своїми звичаями, нормами та цінностями від уподобань дорослих.

Найбільше яскраво юнацька субкультура виявляється в сфері дозвілля (ставлення до літератури, театру, кіно, музичні смаки), молодіжної моди і молодіжного сленгу. Усі ці прояви юнацької субкультури різноманітні, багатогранні і мінливі, але їх поєднує загальний соціально-психологічний зміст, що відбивається на особистісному рівні: вони виконують сигнальну, знакову функцію, сприяють згуртованості молодіжної спільності і виникненню в окремих особистостей почуття належності до цієї спільності, почуття "ми".

Прагнучи віднайти та виразити свою індивідуальність, юнаки створюють специфічний набір цінностей, норм поведінки, музичних смаків, мовлення, зовнішнього вигляду. Це відрізняє молодих людей від дорослих і надає почуття групової спільності та солідарності. В Україні має місце існування таких типів субкультур за ознакою ціннісних орієнтацій, як романтико-ескапістські (хіпі, толкієністи, байкери), гедоністично-розважальні (мажори, рейвери, репери), кримінальні (гопники, урла), анархо- нігілістичні чи радикально-деструктивні (панки, металісти, сатаністи, скінхеди) тощо.

Приєднання юнака до певного напрямку субкультури дозволяє реалізувати декілька функцій: реалізація почуття приналежності до групи ровесників, засіб комунікації та ідентифікації, засіб самовираження, вироблення індивідуальності, спосіб набуття статусу в молодіжному середовищі. Всі означені функції в цілому позитивно впливають на формування особистості юнаків, однак ідеологія та поведінкові норми певних напрямків молодіжної субкультури можуть заходити у крайності в прагненні протиставитись суспільній моралі.

Так як і дружба, кохання є дуже значимим для особистісного становлення юнаків через глибинну емоційність, сповідальність, довірливість. Відтак, дефіцит близьких взаємин вони переживають дуже болісно, тим паче що успішність спілкування суттєво впливає на рівень самоповаги юнаків. Епізодичні перерви у комунікації сприймаються молодими людьми як можливість поміркувати про себе та життя. Самотність

же як стан хронічного дефіциту близького, довірливого спілкування зі значимими людьми викликає почуття ізоляваності, пригнічення чи роздратування, агресію. **Типовими причинами та наслідками самотності для юнаків є:** **Причини-** занижена самооцінка, надмірна сором'язливість, низькі комунікативні навички, негативний досвід спілкування.

Наслідки : негативні емоційні стани, пригнічення самооцінки, розчарування в людях, знецінення близьких стосунків.

Однак причини дефіциту близького спілкування юнаків суттєво піддаються корекції, навіть в умовах самовиховання, що зумовлює тимчасовість стану самотності.

Учбово – професійна діяльність як провідна діяльність раннього юнацького періоду. *Провідною діяльністю* юнаків є учбово-професійна діяльність, що спрямована на підготовку до подальшої діяльності суб'єкта, його професійне самовизначення. Професійне самовизначення юнаків – багатоплановий процес, що можна розглядати з різних позицій:

- 1) як процес поетапного прийняття рішення, за посередництвом якого юнак формує баланс між своїми нахилами і потребами суспільства;
- 2) як процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність.

Розумовий розвиток юнаків полягає не тільки в накопиченні вмінь та змінах окремих властивостей інтелекту, а й у формуванні головного пізнавального новоутворення – *індивідуального стилю інтелектуальної діяльності*. Індивідуальний стиль інтелектуальної діяльності – стійка своєрідна система набуття, накопичення, переробки та використання особистістю інформації. Дане новоутворення формується на основі типу вищої нервової діяльності, пізнавальних інтересів, досвіду та особистісних якостей. Важливим є врахування даного новоутворення при здійсненні педагогами індивідуального підходу до старшокласників і студентів.

У професійному самовизначенні особистості виокремлюються декілька етапів, серед яких попередній вибір професії і практичне прийняття рішення (визначення рівня кваліфікації майбутньої професії, обсягу та часу підготовки до неї, вибір конкретної спеціальності) охоплюють весь період ранньої юності. Вибір професії відображає рівень особистісних домагань, який є проявом передусім власних об'єктивних можливостей, тобто професійне самовизначення безпосередньо стимулює особистісну самореалізацію.

Нова соціальна позиція старшокласників змінює для них значущість учіння: значно підвищується інтерес до навчання, змінюється мотивація. Старшокласники починають розглядати навчання як необхідну базу, передумову майбутньої професійної діяльності. Саме тому їх цікавлять переважно ті предмети, які будуть потрібні у подальшому житті.

Навчальна діяльність школярів старшого шкільного віку тісно пов'язана з вибором майбутньої професії, становленням професійних інтересів. Як стверджує Є.П. Ільїн, половина випускників вже має

сформований основний та резервний професійні плани. Відповідно до цього змінюється і *мотивація навчальної діяльності*. Якщо підлітки обирають професію відповідно до своїх уподобань та інтересів до окремих навчальних предметів, то юнаки вже обирають предмети відповідно до майбутньої професії. Таким чином, простежується вибірковість пізнавальних мотивів, що може призвести до суттєвого зниження інтересу до окремих предметів на користь майбутніх спеціалізованих знань.

Учбово-пізнавальний мотив (інтерес до способів добування знання) удосконалюється як інтерес до методів теоретичного й творчого мислення. Старшокласників цікавить участь у шкільних наукових товариствах, застосування дослідницьких методів на уроках. Істотно розвиваються мотиви й способи самоосвітньої діяльності. На цьому етапі самоосвіти домінують цілі, пов'язані з життєвими перспективами, вибором професії й самовихованням.

Ці мотиви самоосвіти викликають принципово нові способи самоосвітньої діяльності:

- усвідомлення школярем особливостей своєї навчальної діяльності й власної особистості,
- співвіднесення їх з вимогами суспільства, оцінка цих особливостей,
- пошук і вироблення нових способів пізнавальної діяльності,
- вироблення нових особистісних позицій, усвідомлення самоосвіти як особливої діяльності,
- співвідношення завдань і способів самоосвіти, розгорнуті самоконтроль і самооцінка, що виражаються в самоплануванні й розумному самообмеженні своєї діяльності.

Відносини із учителем у старших класах школи стабілізуються. Майбутнє закінчення школи, іспити підсилюють ділову орієнтацію школярів у відносинах із учителем. Разом з тим зростає прагнення школярів до поважних форм контролю з боку вчителя. У ряді випадків зростає вимогливість і критичність старшокласників стосовно вчителя.

Розвиток пізнавальної сфери в ранній юності досягає рівня готовності особистості до виконання практично всіх видів розумової діяльності дорослих. Частина науковців (Ж.Піаже, Я.Пономарьов) взагалі вказує на досягнення піку інтелектуальних можливостей в кінці періоду. Однак досягнення піку розумового потенціалу не співпадає з піком розумової продуктивності через брак життєвого досвіду юнаків. Процес *сприймання* стає складним інтелектуальним процесом, організовані перцептивні дії старшокласників набувають спрямування як на зовнішні об'єкти, так і на внутрішній світ. Самоспостереження стає підґрунтям для рефлексії молодого людини. Започатковане в підлітковому віці домінування довільної та логічної *пам'яті*, в юності досягає апогею. Розвиток мнемічних якостей виявляється й в зростанні продуктивності пам'яті щодо абстрактного матеріалу, системному й осмисленому використанні раціональних мнемічних прийомів.

Так, при засвоєнні великого обсягу матеріалу юнаки використовують алгоритм роботи логічної пам'яті:

Етапи роботи довільного запам'ятовування юнаків:

Усвідомлення мети і значення – Виділення найбільш суттєвого- Розкриття логічного змісту – Критичний підхід до змісту- Встановлення зв'язку з наявними знаннями – Логічне групування змісту – Визначення опорних пунктів.

Водночас роль мимовільної пам'яті не зменшується, а видозмінюється. Дієвими факторами її роботи виступають активний характер й ускладнення розумової діяльності, зацікавленість і емоційний відгук. Важливими фактами прогресу є спеціалізація пам'яті відповідно до провідних інтересів і професійної спрямованості юнаків та їх прагнення оволодівати і керувати своєю пам'яттю. *Важливою є настанова на засвоєння матеріалу.*

Збагачення інтелекту яскраво виявляється в роботі уяви юнаків. Даний період взагалі сприятливий для розвитку уяви, так як формування подальшого життєвого плану втілюється у мріях. Мрії юнаків набувають особливо конкретного та дієвого характеру. Фантазія через образи себе в майбутньому спонукає молоду людину до реальних дій, стає фактором саморегуляції діяльності. Під час навчання юнак, оволодіваючи складним навчальним матеріалом, вдосконалює репродуктивну уяву. Водночас розвивається творча уява, що виразно виявляється в навчальній, дослідницькій, художній та інших видах діяльності. Старшокласники значно краще, ніж підлітки, схильні критично ставитись до витворів своєї уяви, співвідносити мрії з реальною дійсністю.

Юнацький вік – важливий етап розвитку розумових здібностей, що передбачає активізацію теоретичного мислення. Вже старшокласники прагнуть осягнути суть та детермінацію явищ, характерним є прагнення до узагальнення, пошук загальних закономірностей за конкретними фактами. Внаслідок розвитку мислення у юнаків відбувається вироблення критичного ставлення до знань та їх селекція. Суттєві зміни стають помітними у розвитку мислення юнаків, яке набуває ряду характерних якостей: логічність, дивергентність, абстрактність, продуктивність, інтроспективність.

Інтроспективність мислення реалізується через спроможність прослідкувати та проаналізувати хід власних думок, логічність фігурує як опора на докази, наукові обґрунтування, абстрактність виявляється через оперування поняттями, економічність та продуктивність спирається на контроль процесів міркування, їх скорочення. Зіштовхуючи особистість з численною кількістю нових, суперечливих життєвих ситуацій, юнацький вік стимулює та активізує її творчий потенціал. У власне юності відбувається становлення дивергентного мислення, що свідчить також про послаблення юнацького максималізму. Дивергентне мислення – різновид мислення, який передбачає наявність багатьох однаково правильних і рівноправних відповідей на одне і теж питання. Внаслідок розвитку мислення у юнаків відбувається вироблення критичного ставлення до знань та їх селекція. Знання в цьому

віці перетворюються у систему, яка слугує основою для формування світогляду. Паралельно з розвитком мислення покращується і *мовлення* хлопців та дівчат. Відбувається збагачення лексичного запасу новими термінами, удосконалюються мовні засоби, відшліфовуються вміння передавати думки в усній та письмовій формі. Суттєво активізується внутрішнє мовлення як наслідок системної рефлексії, відбувається перехід від розгорнутого до скороченого внутрішнього мовлення. У багатьох юнаків виявляється прагнення до самовдосконалення мовлення, пов'язане з труднощами викладу знань. Навчальна та практична діяльність хлопців та дівчат стимулює розвиток їх *уваги*. Інтенсивно розвивається здатність юнаків зосереджуватися на тривалій час, переборювати дію відволікаючих подразників, розподіляти та переключати увагу. Залежно від інтересів хлопців та дівчат виявляється вибірковість їх уваги. При їх наявності та стійкості довільна увага перетворюється на післядовільну, збільшуючи продуктивність засвоєння матеріалу.

Центральні новоутворення раннього юнацького віку. В працях вітчизняних психологів Л.І. Божович, Л.С. Виготського, І.В.Дубровіної, О.М. Прихожан, А.А. Реана, Д.І. Фельдштейна юність визначається як період самовизначення, розвитку часової перспективи, теоретичного мислення, інтегративних механізмів самосвідомості, становлення світогляду і життєвої позиції.

І.С. Кон, О.С.Мудрик, Є.О.Шумілін пов'язують перехід від підліткового до раннього юнацького віку із різкою зміною внутрішньої позиції, що полягає в тому, що націленість на майбутнє стає основною направленістю особистості і проблема вибору професії, подальшого життєвого шляху, знаходиться в центрі уваги інтересів, планів юнаків.

Протягом юнацького віку особистість досягає високого рівня інтелектуального розвитку, збагачує ментальний досвід, формує цілісний Я-образ, самовизначається у життєвих і професійних планах. Новоутворення раннього юнацького віку (табл.1) умовно можна поєднати у групи:

1. Комплекс новоутворень, пов'язаних із самовизначенням. Головною характеристикою віку є життєве, професійне та особистісно-сміслові самовизначення, потреба у ньому та готовність до нього, прагнення і здатність зайняти позицію самостійного суб'єкта самовизначення.

2. Комплекс новоутворень, пов'язаних з народженням «життєвої перспективи»: здатність будувати свої життєві плани; усвідомлення свого місця у майбутньому (самовизначення у цілях і перспективах свого життя).

Юнака традиційно прийнято розглядати як особистість, що «стоїть на порозі» дорослого життя, сповненого планів та сподівань, зверненого у майбутнє. Перспективу у часі, план уявлень про майбутнє життя психологи розглядають як одну з центральних у старшому шкільному віці інстанцій, що опосередковує діяльність та впливає на зміст та функціонування мотиваційно-потребової сфери особистості.

Життєвий план відіграє надзвичайно важливу роль у становленні мотиваційно-потребової сфери, піднімаючи особистість на новий, більш високий рівень розвитку. Усвідомлення свого місця у майбутньому, своєї життєвої перспективи Л.І. Божович вважала центральним моментом психічного та особистісного розвитку в цьому віці. Л.І. Божович дуже влучно назвала юнацтво «людьми, що дивляться в майбутнє», тому що перед ними вже сьогодні постають найважливіші питання: «Хто я?», «Який я?», «Що я можу?», «Що я хочу?» – від відповідей на які безпосередньо залежить майбутнє доросле життя. У зв'язку з цим І.С. Кон характеризує юність як період «відкриття Я», усвідомлення свого внутрішнього світу, своїх психологічних якостей і можливостей. Самого себе, і все, що навколо відбувається, юнацтво усвідомлює, осмислює й оцінює з погляду перспектив подальшого самостійного життя, яке виявляється в спілкуванні і взаєминах зі старшими й однолітками, у ставленні до навчання і навчальних предметів.

Чим більш соціально зрілим є юнак, тим більше його прагнення спрямовані в майбутнє, тим активніше формуються у нього мотиваційні настанови, пов'язані з перспективою життя. **3. Комплекс новоутворень**, пов'язаних із *розвитком мотиваційної сфери*: мрії і ідеали, ціннісні орієнтації, стійкий світогляд. У ранній юності основними є *потреби в самореалізації, самовираженні*, з'ясуванні сенсу життя. На основі нової мотивації розвитку відбуваються суттєві зміни у змісті і співвідношенні провідних мотиваційних тенденцій. Передусім це виявляється в упорядкуванні, інтегруванні системи потреб і світогляду, який активно формується в цей період, більше уваги приділяється прогнозуванню наслідків запланованих дій і вчинків не тільки з прагматичних, а й з морально-етичних, духовних позицій. Ускладнення і розширення з віком мотиваційного поля створює передумови для більш обґрунтованого прийняття рішень і формування намірів, наслідком чого є осмислена й адекватна поведінка. Старші школярі не просто пізнають навколишню дійсність, у них виникає потреба сформулювати власні погляди на мораль, на світ, ставлення до нього, розібратись у своїх особистісних і життєвих проблемах. У ранній юності вже сформовані важливі внутрішні умови для пошуку сенсу життя (потреба в сенсі життя, інтелектуальні можливості, світогляд, стійкість переживань тощо), однак ще відсутні засоби для його здійснення.

У ранньому юнацькому віці інтенсивно формується *світогляд* – система поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини. Засвоєні раніше моральні норми, ідеали, принципи, правила поведінки інтегруються у цілісну систему, яка дає змогу не тільки зрозуміти навколишній світ, а й оцінити його, знайти себе в ньому, визначити своє ставлення до нього та сенс свого життя.

Формування світогляду включає в себе:

- соціальну орієнтацію особистості – усвідомлення своєї належності до соціальної спільноти (національної, професійної, вікової),
- вибір свого майбутнього соціального становища та шляхів його досягнення,

- усвідомлення себе суб'єктом життєдіяльності, здатним самостійно діяти і приймати рішення на основі свідомо поставленої мети і попередніх рішень,
- все більш глибоке усвідомлення себе як особистості з відповідною системою ставлень до світу, людей та до себе.

Провідна роль у світогляді юнаків належить *ідеалам*, які набувають спонукальної сили, стають мотивами діяльності. Якщо ідеалом підлітка є конкретна людина, яка викликала в нього яскраві враження, то у ранній юності відбувається перехід до узагальненого ідеалу, що є важливим етапом у розвитку особистості. Під впливом світогляду виникає досить стійка *ієрархічна система цінностей*, яка зумовлює погляди, переконання і розвиток життєвих перспектив юнаків. Ціннісні орієнтації стають елементами структури особистості та характеризують змістовну сторону її спрямованості. У ряді досліджень відмічається, що юнацький вік сенситивний, тобто сприятливий для розвитку ціннісних орієнтацій як стійкої якості особистості, що сприяє становленню світогляду учнів, їх ставленню до оточуючої дійсності, є необхідною умовою формування зрілих життєвих планів, особистісного й професійного самовизначення.

4. Комплекс новоутворень, пов'язаних оформленням моральної сфери: виникнення і розвиток морального світосприйняття, нова ступінь у розвитку моральної свідомості – ступінь свідомих моральних переконань, формування моральної стійкості, моральних і громадянських якостей особистості.

У юності починається поступовий перехід до «автономної моралі» (3 рівень за Л.Колбергом), хоча менше 10% юнаків 16 років, на думку Кольберга, досягають цієї стадії. Ранній юнацький вік можна вважати сензитивним щодо розвитку вищих, зокрема, *моральних почуттів*. Новоутворення психічного розвитку юнаків (більш високий рівень інтелектуального розвитку, цілісний Я-образ, самовизначення у життєвих і професійних планах) сприяють засвоєнню моральних моделей поведінки та закономірно готують якісно новий етап розвитку моральної свідомості – оволодіння мораллю як основою взаємин між людьми. Але такі вікові особливості, як затримка у становленні понятійного мислення, недостатній розвиток вольової сфери, відсутність досвіду моральної поведінки, критичність по відношенню до інших негативно впливають на стійкість і глибину емоційно-моральних ставлень старшокласників.

5. Важливим новоутворенням віку є формування нового рівня самосвідомості та її специфічних рис – активного формування Я-концепції, системи власних цінностей, рефлексивності, збільшення уваги до особистісних переживань та в цілому інтересу до власного психічного життя.

Розвиток інтересу до власного «Я» призводить до змін у характері становлення й структурі Я- концепції. У ранньому юнацькому віці (16-18 років) відбувається формування стійких уявлень про себе. Важливими новоутвореннями цього віку є здатність формувати поняття про себе на основі пізнання інших людей, свідомо орієнтація на дорослого як джерело

знань, умінь, нормативних критеріїв успішної діяльності, які необхідно опанувати тощо.

Особистісне та професійне самовизначення у період раннього юнацького віку. Основним новоутворенням у ранньому юнацькому віку віці є *особистісне та професійне самовизначення*. І.В. Дубровіна, Бершедова зазначають, що основним особистісним новоутворенням раннього юнацького віку є не саме самовизначення – особистісне, професійне (ширше – життєве), а *психологічна готовність* до нього, що передбачає:

- 1) сформованість на високому рівні психологічних структур, насамперед самосвідомості,
- 2) розвиток мотивів та потреб, серед яких центральне місце займають моральні установки, ціннісні орієнтації і часові перспективи,
- 3) розвиток і усвідомлення своїх здібностей і інтересів,
- 4) формування стійких уявлень про свої обов'язки і права по відношенню до суспільства, інших людей, розуміння обов'язку, відповідальності, уміння аналізувати власний життєвий досвід, спостерігати за явищами сучасності в надавати їм оцінку тощо.

У віковому аспекті самовизначення є афективним центром життєвої ситуації та особистісним новоутворенням раннього юнацького віку, що пов'язане з формуванням внутрішньої позиції дорослої людини, з усвідомленням себе членом суспільства, із необхідністю вирішувати проблеми майбутнього (Л.І. Божович, М. Гінзбург, Є. С. Кузьмін та ін.). Головною соціальною і особистісною задачею цього періоду є *вибір професії*, що здійснюється на основі широких соціальних мотивів. Юнацький вік включає в себе такі етапи самовизначення як попередній вибір професії, який будується на сфері інтересів юнака ("Що подобається", "Що люблю"), а також на його здібностях ("Що гарно виходить"), і нарешті на ціннісній сфері юнака ("Хочу допомогти, тому, що...").

Активні роздуми юнаків над своїм майбутнім здебільшого мають наслідком сформовану спрямованість щодо вибору професії. Але ця спрямованість ще нестійка і багатьом із них властиві різноманітні вагання (одночасний інтерес до кількох професій, конфлікт між прагненнями і здібностями, між ідеалізованим баченням майбутньої професії та реальними перспективами тощо).

У цьому віці відбувається *особистісне самовизначення* юнаків.

М.Гінзбург інтерпретує проблему самовизначення в контексті уявлення про ціннісно-сміслову природу особистісного самовизначення. Рівень особистості – це рівень ціннісно-смісловної детермінації, рівень існування у світі змістів і цінностей. Наявність інтересу до *сенсу життя* і його обговорення, на думку М.Гінзбурга, свідчить про активний хід процесу самовизначення; їхня відсутність – про його спотворення. Потреба в сенсі життя характеризує дорослі форми поведінки і тому є ознакою процесу формування особистості, становлення людського «Я».

Зміст особистісного самовизначення реалізується через сенсотворення – формування у старшокласників загальних уявлень про сенс життя, пошук сенсу власного існування; мотивацію – спонукання до спрямованої діяльності особистості; самореалізацію і самовираження – свідоме утвердження особистістю власної позиції в певних проблемних ситуаціях. Центральним моментом в особистісному самовизначенні юнаків і дівчат є усвідомлення себе суб'єктом самопізнання, самозміни, самовдосконалення.

Новоутворення раннього юнацького віку

Зміст розвитку

Новоутворення

Когнітивний розвиток

Мовлення і мислення

- Мислення набуває теоретичного характеру
- Схильність до узагальнень, пошуку закономірностей і принципів.
- Особистісний емоційний характер мислення
- Розвиток абстрактно-логічного мислення.
- Критичність мислення

Увага

- Зростає концентрація
- Довільна і післядовільна увага

Пам'ять

- Зростає обсяг
- Інтелектуалізація пам'яті
- Використовуються мнемотехнічні прийоми

Соціальний розвиток

Структури особистості

- Потреба у самовизначенні; готовність до самовизначення.
- Життєве, особистісне, професійне самовизначення; особистісно-сміслові самовизначення як пошук соціальної ідентичності.
- Прагнення і здатність зайняти позицію самотійного суб'єкта самовизначення.
- Потреба в самореалізації.
- Професійна спрямованість, професійні інтереси.
- Народження «життєвої перспективи»; здатність будувати свої життєві плани; усвідомлення свого місця у майбутньому (самовизначення у цілях і перспективах свого життя).
- Мрії і ідеали.
- Ціннісні орієнтації.
- Стійкий світогляд.
- Оформлення моральної сфери; виникнення і

розвиток морального світосприйняття, нова ступінь у розвитку моральної свідомості – ступінь свідомих моральних переконань, формування моральної стійкості, моральних і громадянських якостей особистості.

- Здатність до саморегуляції на основі свідомого оволодіння засобами і їх відповідального (щодо вимог і норм) вибору і використання.
- Свідома саморегуляція основних видів поведінки.
- Довільність розвитку і діяльності.
- Оформлення характеру (перехід від ситуативних форм поведінки до стійких якостей особистості).
- Здатність виконувати суспільні доручення і нести значну відповідальність; усвідомлення відповідальності за себе.
- Адекватна оцінка індивідуальних можливостей і суспільних умов.
- Якісні зсуви в мотиваційній сфері: ієрархічна структура мотиваційних тенденцій, свідоме управління мотиваційною сферою і її опосередкованість світоглядом.
- Здатність формувати поняття про себе на основі пізнання інших людей.
- Відкриття внутрішнього світу особистості.
- Почуття самотності.
- Потреба в неформальному, довірливому спілкуванні з дорослими.
- Свідома орієнтація на дорослого в широкому розумінні як джерело знань, умінь, нормативних критеріїв успішної діяльності, які необхідно опанувати.
- Диференціація і специфікація пізнавальних інтересів, пізнавальні інтереси і елементи дослідницьких вмінь; диференціація здібностей.
- Новий рівень самосвідомості.
- Нова форма узагальненої самосвідомості.
- Відкриття внутрішнього світу, його емансипація від дорослих
- Схильність до самоаналізу
- Самоповага
- Розходження між ідеальним і реальним «Я»

Свідомість і
самосвідомість

Навички
міжособистісного
спілкування.

- Почуття інтимності у взаєминах з деякими людьми
- Дружба між юнаками і дівчатами. Ускладнення критеріїв дружби. Емоційна напруженість.
- Перше кохання.